

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za psihologiju

**EFEKT EKSTRINZIČNE I INTRINZIČNE RELIGIOZNOSTI NA
UNUTARGRUPNU PRISTRANOST**

Završni magistarski rad

Marija Batinić

Mentor: Doc. dr. Nina Hadžiahmetović

Sarajevo, 2021.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. ZNAČAJ RELIGIOZNOSTI POJEDINCA ZA SOCIJALNI KONTEKST	4
3. VRSTE RELIGIOZNOSTI I NJIHOVO MANIFESTIRANJE U PONAŠANJU POJEDINCA	6
<i>Ekstrinzična religioznost</i>	7
<i>Intrinzična religioznost</i>	9
<i>Skale intrinzične i ekstrinzične religioznosti</i>	11
<i>Nediskriminativna proreligioznost</i>	11
4. KADA RELIGIOZNOST VODI UNUTARGRUPNOJ PRISTRANOSTI.....	12
5. UNUTARGRUPNA PRISTRANOST RELIGIJSKIH NASPRAM NERELIGIJSKIH SKUPINA	16
6. UNUTARGRUPNA PRISTRANOST – RAZLIKE S OBZIROM NA VRSTU RELIGIJE	19
7. UTJECAJ RELIGIOZNOSTI KROZ RELIGIJSKI PRIMING NA UNUTARGRUPNU PRISTRANOST	23
<i>Religijski priming kao istraživačka metoda</i>	23
<i>Pozitivni utjecaj religijskog priminga</i>	24
<i>Negativni utjecaj religijskog priminga</i>	26
8. PROSOCIJALNO PONAŠANJE KAO MANIFESTACIJA UNUTARGRUPNE PRISTRANOSTI.....	28
9. POSLJEDICE RELIGIJSKI UVJETOVANE UNUTARGRUPNE PRISTRANOSTI.....	31
10. ZAKLJUČAK	34
11. LITERATURA	37

EFEKT EKSTRINZIČNE I INTRINZIČNE RELIGIOZNOSTI NA UNUTARGRUPNU PRISTRANOST

Marija Batinić

Sažetak

Religija predstavlja sustav shvaćanja, vjerovanja i ponašanja iz kojih religiozni pojedinci dobivaju čitav niz vrijednosti prema kojima prosuđuju svijet. Religioznost je multidimenzionalan konstrukt, te se sastoji od više religijskih orijentacija od kojih su ekstrinzična i intrinzična religioznost najviše zastupljene u znanstvenoj literaturi. Također, u okviru socijalne psihologije religija predstavlja društvenu grupu čiji su članovi skloni unutargrupnoj pristranosti, kao i članovi svake druge socijalne grupe. Konstrukt unutargrupnog favoriziranja odnosi se na tendenciju članova da pozitivnije vrednuju članove vlastite grupe u odnosu na pripadnike vanjskih grupa. Fokus ovog rada je na spomenutim dimenzijama religioznosti i njihovim manifestacijama u ponašanju poput unutargrupnog favoriziranja, predrasuda, pristranosti u prosocijalnom ponašanju, i sl. Cilj ovog rada je, na osnovu znanstvene literature, utvrditi utjecaj intrinzične i ekstrinzične religioznosti na unutargrupnu pristranost, tj. favoriziranje vlastite, a derogiranje vanjske grupe. Također, cilj je pokazati i važnost utjecaja religijskog priminga na socijalno ponašanje pojedinca u smislu stvaranja ili slamanja predrasuda prema članovima vanjskih skupina.

Ključne riječi: ekstrinzična i intrinzična religioznost, unutargrupna pristranost, religijski priming, prosocijalno ponašanje

1. UVOD

Sve od postanka svijeta pa do danas, religioznost je jedan od fenomena koji dosta intenzivno zaokuplja čovjekovu pažnju. Religioznost se danas često ispituje i proučava kroz okvir socijalne psihologije budući da se dokazala uloga religije u psihološkom i emocionalnom blagostanju pojedinca, ali i u njegovom ponašanju i odnosu prema okolini (Genia i Shaw, 1991). Kako god se religioznost definirala, ona definitivno utječe na razna područja funkcioniranja pojedinca i ogleda se u njegovom odnosu prema drugim ljudima, odnosu prema radu, prema obrazovanju i slično. Istraživači religioznosti se susreću s problemom operacionalizacije samog koncepta religioznosti budući da se isti može podijeliti na mnoštvo dimenzija. Ono što je posebno važno spomenuti jeste da religioznost nije sinonim za pojmove vjera i duhovnost. Vjera predstavlja internalizirano prihvaćanje nekog skupa vrijednosti, te motivacijske i kognitivne procese pomoću kojih svaki pojedinac razvija osobnu duhovnost (Brlas, 2014). Duhovnost je stupanj prihvaćanja određenih vrijednosti kod pojedinca, a religioznost se određuje kao aktivno sudjelovanje u religiji (Brlas, 2014). Među istraživačima religije opće poznato je da je religioznost multidimenzionalan konstrukt, a začetnici tog pristupa su Glock i Stark (1968, prema Dušanić, 2019). U užem smislu, religioznost predstavlja pojedinčev emocionalni odnos spram Boga i religije. Ova dimenzija bi trebala biti lišena društvenokulturnog utjecaja, ali ipak to nije slučaj u potpunosti (Zrinščak, Črpić i Kušar, 2000), što će dalje u radu i biti spomenuto. Psihološka definicija religije je: „*sustav shvaćanja, vjerovanja, ponašanja, obreda i ceremonija, pomoću kojih pojedinci ili zajednica stavljaju sebe u odnos sa Bogom ili sa natprirodnim svijetom i često u odnos jednih s drugima, te od kojega religiozna osoba dobiva niz vrijednosti prema kojima se ravna i prosuđuje zemaljski svijet.*“ (English i English, 1976, prema Pivčević, 2005, str.1).

Važno je naglasiti da se početci znanstvenog istraživanja religioznosti vežu uz Stanley Halla koji je 1882. godine objavio prilog o religioznom i moralnom odgoju. To razdoblje smatra se začetkom psihologije religioznosti koja se može definirati kao znanstvena disciplina koja želi „*razumjeti religiozno ponašanje primjenjujući na njega psihološke zakonitosti izvedene iz istraživanja nereligioznog ponašanja.*“ (Corsini, 1994, prema Pivčević, 2005, str. 2). Ona također istražuje i vrijednosti, iskustva i stavove ljudi koji vjeruju u postojanje i utjecaj određenog božanstva. Pored Halla, jedan od značajnih

istraživača u području psihologije religioznosti je Gordon W. Allport. Ni jedan pristup religioznosti nije imao veći utjecaj na empirijsku psihologiju od njegovog koncepta intrinzične i ekstrinzične religioznosti, te se i u ovom radu fokus stavlja na analizu i utjecaj religioznosti kroz ove dvije dimenzije.¹

Također, kao i za svaku društvenu grupu, tako se i za vjerske skupine veže pojam unutargrupne pristranosti koji predstavlja pozitivnije vrednovanje članova vlastite grupe, u odnosu na članove neke druge vanjske skupine. Favoriziranje vlastite grupe je jako izraženo kod vjerskih grupa budući da se pojedinci uglavnom snažno identificiraju sa svojom religijom, što ima velike posljedice na društvo (Ysseldyk, Matheson i Anisman, 2010). Sasvim je smisleno vjerovati da religija ima utjecaj na prosocijalno ponašanje svojih članova i općenito se smatra da religije promiču pozitivne društvene vrijednosti poput velikodušnosti, milosrdnosti, altruizma i slično (Tarimo, 2009). No, one ipak jako često daju doprinos stvaranju predrasuda i grupnih stereotipa (Brewer, 1999), te nastanku neprijateljstva i sukoba između grupa (Cairns, Kenworthy, Campbell i Hewstone, 2006). Dakle, istraživanja pokazuju uglavnom dvostruki utjecaj religije; pozitivni i negativni. Zbog spomenutih činjenica, religioznost i religijske grupe su jako česta tema istraživanja socijalnih psihologa, a jedna od metoda koja se pokazala jako učinkovitom u ispitivanju religioznosti je metoda priminga ili udešavanja.

S obzirom na navedeno, u radu će se nastojati odgovoriti na sljedeća pitanja:

- Koliki je utjecaj religioznosti općenito na socijalno ponašanje pojedinca i njegov odnos prema okolini?
- Koje su ključne razlike u Allportovim dimenzijama religioznosti?
- Kakav je odnos dimenzija religioznosti i unutargrupne pristranosti?
- Razlikuje li se utjecaj religioznosti i religijskog priminga na unutargrupnu pristranost u funkciji vrste religije?
- Jesu li religijske skupine, u usporedbi s nereligijskim, sklonije favoriziranju vlastite grupe?

---

¹ Zbog vanrednih okolnosti izazvanih pandemijom COVID-19 nije bilo moguće provesti istraživanje i ispitati utjecaj intrinzične i ekstrinzične religioznosti na unutargrupnu pristranost, kako je prvotno bilo planirano, te je rad predstavljen kao pregledni.

- Očituje li se unutargrupna pristranost i kroz prosocijalno ponašanje religioznih pojedinaca?
- Koje su posljedice religijski uvjetovane unutargrupne pristranosti?

2. ZNAČAJ RELIGIOZNOSTI POJEDINCA ZA SOCIJALNI KONTEKST

Kao što je u uvodu rada već spomenuto, religioznost ima vrlo jak utjecaj na socijalno ponašanje pojedinca i od velikog je značaja za socijalni kontekst i društvo općenito. Na religioznost se prvenstveno gleda kao osobnu i privatnu stvar svakog pojedinca, međutim sve je jasnije da religioznost možemo okarakterizirati i kao socijalni fenomen. Mnoge istaknute teorije u socijalnoj psihologiji i psihologiji ličnosti su korištene u analizi religijskog ponašanja, poput teorije disonance, teorije atribucije i teorije altruizma (Donahue, 1985). Također, religijske skupine nikad ne može predstavljati samo jedan pojedinac i samim tim religioznost je usko vezana za društvo, te je iz tog razloga sasvim opravdano veliko zanimanje socijalnih psihologa za istraživanje iste. Ogroman značaj religije vidi se u samom broju pojedinaca koji se izjašnjavaju kao pripadnici određene religijske skupine ili kao štovatelji određenih božanstava. Istraživanja su pokazala da je 85% ljudi širom svijeta izjavilo da ima barem neki oblik vjerskih uvjerenja (Zuckerman, 2005), dok 82% pojedinaca na religiju gleda kao na jako važan dio svakodnevnog života (Crabtree, 2009, prema Sedikides, 2009). Suprotno tome, samo 15% osoba iz svjetske populacije sebe opisuje kao nereligioznu, agnostika ili ateista (Zuckerman, 2005).

Ono što treba posebno naglasiti je da religioznost sama po sebi možda i ne bi imala toliki utjecaj na društvo, ali religije i religijske skupine su te koji su zaslužne za toliku važnost religioznosti u svakodnevnom životu. Religije predstavljaju društvene skupine koje pružaju određene ideološke vrijednosti svojim članovima, kao i smjernice ponašanja u raznim područjima života. Organizirane su na način da pružaju praktični skup principa za svakodnevni život, a sve to u cilju poticanja osoba na razumijevanje, suosjećanje i prihvaćanje koje se ogleda kroz toleranciju drukčijeg i život u miru (Hogg, Adelman i Blagg, 2009). Međutim, mnoštvo istraživanja je pokazalo da religije često znaju biti okrutne i bez tolerancije drugačijeg, te da njihovo doslovno shvaćanje može dovesti i do strašnih zločina počinjenih, navodno, u ime religije. Čak se vrlo često religije pokažu kao kontradiktorne, patološke i potencijalno opasne (Dawkins, 2006), o čemu će svakako biti spomena u daljnjem tekstu. Unatoč spomenutom paradoksu, religije su danas dio svakodnevice mnogih pojedinaca, a razlog tomu je vjerojatno velika znatiželja o prirodi ljudskog postojanja koju posjeduje svaki zdravi pojedinac (Hogg i sur., 2009).

Za svakog pojedinca jačina utjecaja religije na socijalno ponašanje ovisi o stupnju njegove identifikacije. Pripadnik određene religijske skupine se identificira sa svojom grupom te se pridržava njezinih normativnih uvjerenja i praksi. Međutim, pripadnici iste religijske skupine mogu se razlikovati po tome koliko se snažno identificiraju sa svojom grupom i koliko im je grupa važna za samopoimanje. Prema teoriji kategorizacije, kad pojedinac kategorizira drugog pojedinca kao člana neke grupe, tada ga se depersonalizira i stereotipno promatra, tj. daju mu se osobine karakteristične za skupinu kojoj pripada i stvaraju se očekivanja o njegovim stavovima i ponašanjima koja su tipična za spomenutu grupu. Kada pojedinac kategorizira sam sebe, događa se upravo isti proces; depersonalizira se i svoje individualizirano ja transformira u kolektivno ja koje zatim dijeli propisane grupne atribute s članovima grupe. Usklađuje se i internalizira grupne norme, definira sebe grupnim terminima i osjeća pripadnost i identifikaciju sa svojom grupom. Na taj način religijske skupine imaju velik utjecaj na pojedince koji se snažno identificiraju sa religijskom grupom. Takvi pojedinci apsolutno žive po smjernicama koje su ponuđene od strane njihovih religija (Hogg i sur., 2009).

U današnje vrijeme čovjek je jako izložen raznim informacijama putem medija, a u istim se može vidjeti značajna prisutnost religije koja upravo tim putem ima veliku mogućnost utjecaja na društvo. Također, u većini kultura vjeronauka je dio redovnog školskog obrazovanja, te takva klima može vrlo lako od mlađe dobi determinirati religijske stavove pojedinca, a time utjecati i na njegovo socijalno ponašanje (Dušanić, 2019). Donahue (1985) u svojoj metaanalitičkoj studiji naglašava kako religija na bezbroj načina utječe na društvene stavove i ponašanje. Predrasude, altruizam, poštenje, seksualnost, zločini poput zlostavljanja djece i slično, politika, mir i mnogi drugi socijalni fenomeni su se jako često pokazali kao plod nečijih vjerskih uvjerenja i ponašanja. Što se tiče predrasuda, Allport je u svojim istraživanjima dokazao snažan utjecaj religije na njihov nastanak i manifestaciju. U sljedećem poglavlju će svakako biti više govora o Allportovim dimenzijama religioznosti i predrasudama povezanih sa istim, ali za značaj religioznosti u socijalnom kontekstu važno je naglasiti da religiozni i pobožni pojedinci više vole držati distancu od onih ljudi koje smatraju „grešnicima“, a to se najčešće odnosi na članove nekih vanjskih skupina (Bilali, Iqbal i Çelik, 2018; Brinkerhoff i Mackie, 1986).

3. VRSTE RELIGIOZNOSTI I NJIHOVO MANIFESTIRANJE U PONAŠANJU POJEDINCA

Istraživanja sugeriraju da su religioznost i duhovnost dva različita pristupa životu; pojedinac može biti religiozan ali ne mora biti duhovan, te obratno ili oboje. Gordon Allport vrši dodatno razlikovanje: „...*morate razlikovati dvije vrste funkcija koje religija može igrati u različitim ličnostima*“ (Evans, 1991, prema Walborn, 2014, str. 311). Nije bio zadovoljan dotadašnjim koncepcijama i teorijama religioznosti i smatrao je da u skupini religioznih treba razlikovati one koji su religiozni prvenstveno zbog sebe i one koji su religiozni zbog služenja Bogu i uključivanja Boga u svaku sferu njihovog života. Govoreći o ovom specifičnom razlikovanju, Allport je mislio na dvije vrste religijskih motivacija koje je na početku nazvao „zrelim“ nasuprot „nezrelim“ religioznim osjećajima ili sentimentima (Allport, 1950). Ljudi koji imaju osnovnu sigurnost i podršku svog okruženja za eksperimentiranje imaju tendenciju za razvoj zrele religioznosti. Prema Allportu (1950), postoji niz svojstava koja razlikuju ovaj oblik religioznosti od „djetinjastog“ ili stalnog površnog propitivanja religije adolescenta; to su pojedinci koji imaju hrabrosti postavljati velika pitanja o životu, tj. pitanja o smislu života i sumnja u postojanost Boga. Zrela religioznost ima svojih šest obilježja:

1. izrazito je diferencirana
2. dinamična
3. sveobuhvatna
4. cjelovita
5. fundamentalno heuristička
6. konzistentna.

Pojedinci koji posjeduju zreli religijski sentiment konstantno preispituju svoja religijska uvjerenja, ali kada analizom i ispitivanjem dođu do određenog zaključka i odluče vjerovati, tada je njihova vjera snažna i konzistentna. Oni su u životu vođeni nekim višim ciljem iz kojeg proizlazi preispitivanje i sumnja, te nisu usmjereni na sebe nego na pronalazak smisla postojanja (Walborn, 2014).

Govoreći o pojedincima koji spadaju u kategoriju nezrele religioznosti, naglasak se stavlja na nedostatak sigurnosti i osnovnog povjerenja koje bi proizašlo iz sigurnog

djetinjstva. Takvi pojedinci na neki način preuzimaju religijska uvjerenja od svojih predaka, te ne sumnjaju i ne postavljaju pitanja nego utjehu pronalaze u pričama iz djetinjstva o tome da je Bog tu za njih i da su oni posebna bića zbog svoje religioznosti. Za njih je jako teško religioznost dovesti u blisku vezu sa znanošću ili kritikom, stoga se slijepo drže svoje formulacije vjerovanja iz djetinjstva (Allport, 1950). Allport (1968, prema Walborn, 2014) smatra da je ključna razlika između zrelog i nezrelog vjerskog osjećaja narcizam. Pojedinci koji posjeduju nezreli religijski sentiment su skloni kategoriziranju i predrasudama, tj. prave jasne razlike između „nas i njih“. Također, ostale religije smatraju krivim dok za svoju vjeruju da je jedina ispravna i apsolutno nepogrešiva. Nisu u sposobnosti sumnjati u svoja uvjerenja i nedostaje im hrabrosti za postavljanje velikih životnih pitanja, te još uvijek traže sigurnost i povjerenje koje nisu imali u djetinjstvu.

Daljnijim analizama i istraživanjima, Allport je došao do svoje konačne koncepcije religioznosti u osnovi koje su intrinzična i ekstrinzična religioznost, koje vrijede i danas, te je konstruirao posebne skale koje mjere razinu intrinzične i razinu ekstrinzične religioznosti. Tim mjerenjem je došao i do spoznaje postojanja treće kategorije koju je kasnije i uveo u svoju koncepciju, te pojedince koji su svrstani u tu kategoriju nazvao nediskriminativno proreligioznim tipovima. Nalazi istraživanja sugeriraju da se Allportovo mjerenje doista sastoji od tri neovisne i prilično stabilne orijentacije religioznosti, podupirući na taj način i Allportove dokaze iz literature (Donahue, 1985; Hood, 1978; Kahoe 1985; Tiliopoulus, Bikker, Coxon i Hawkin, 2007; Walborn, 2014).

Ekstrinzična religioznost

Što se tiče ekstrinzične religioznosti, osobe s ovom orijentacijom koriste religiju u svoje privatne svrhe i temelj ove orijentacije je egocentričan. Ekstrinzične vrijednosti su uvijek instrumentalne i utilitarističke, a pojedinci u okviru ove orijentacije religiju mogu smatrati korisnom na različite načine – za pružanje sigurnosti i utjehe, odvrćanje pozornosti, status u društvu ili samoopravdanje. Ekstrinzično religiozni selektivno prihvaćaju vjerska uvjerenja i propise i oblikuju ih na sebi svojstven način kako bi ispunili svoje primarne potrebe. Također, ekstrinzično religiozan pojedinac vjerske običaje shvaća i priznaje samo površno, stoga je i njegova uključenost i prisustvo takvim često manja u odnosu na

intrinzično religiozne. Vjerske institucije uglavnom posjećuju za vrijeme većih blagdana i u kriznim vremenima, što i potvrđuje već spomenuti instrumentalni i utilitaristički pogled na religiju. Dakle, ekstrinzično religiozan pojedinac zapravo ne prihvaća vjerovanja i učenja religije i ne služi svojoj vjeri onako kako ona nalaže, nego ona služi njemu i njegovim interesima (Tisdale, 1967).

Gorsuch i McPherson (1989) nastavljaju Allportov rad na temu dimenzija religioznosti te uvode i dvije podkomponente ekstrinzične religioznosti: ekstrinzično-socijalnu i ekstrinzično-personalnu. Ekstrinzično-socijalna komponenta se odnosi na upotrebu religije kao sredstva za ostvarivanje određene društvene dobiti, a ekstrinzično-personalna komponenta predstavlja upotrebu religije za stjecanje i osiguravanje osobne sigurnosti i zaštite. U teološkom pogledu, ekstrinzični tip se okreće Bogu, ali se ne odvraća od sebe, te se ekstrinzična religioznost povezuje s freudovskom projekcijom sigurne, sveznajuće očeve figure (Allport i Ross, 1967). Što se tiče karakteristika ekstrinzično religioznih pojedinaca, Tisdale (1967) smatra da, zbog nedostatka sigurnosti i topline u djetinjstvu, takve osobe imaju veću potrebu za pripadanjem određenoj grupi. Članstvo u grupi i snažna privrženost članovima grupe za njih može biti prioritetan razlog priklanjaanja pojedinoj vjerskoj zajednici, što se i podudara sa Gorsuchovim i McPhersonovim (1989) definiranjem ekstrinzično-personalne komponente. Graham i Haidt (2010) također izjavljuju da je s gledišta evolucijske psihologije jedna od osnovnih svrha vjerskih uvjerenja povezivanje vjernika u kohezivne grupe čiji članovi profitiraju od članstva u grupi. Budući da ekstrinzično religioznim pojedincima religija predstavlja sredstvo za društveni i osobni uspjeh, može se očekivati da ista dovodi i do unutargrupne solidarnosti i pristranosti koja je kako društveno, tako i osobno korisna.

Allportova teorija ekstrinzično religiozne opisuje kao pojedince koji su puni predrasuda, a i istraživanja o toj temi dokazuju njegove pretpostavke (Allport, 1954, 1979, 1960, 1968, prema Walborn, 2014; Feagin, 1964; Hoge i Carroll, 1973). Donahue (1985) smatra da upravo ekstrinzična religioznost daje povod za loš glas o religijama općenito budući da pozitivno korelira sa predrasudama i dogmatizmom (Hoge i Carroll, 1973). Također, prema Batsonu i Grayu (1981) ekstrinzična religioznost ne korelira s altruizmom i prosocijalnim ponašanjem. Mnoge studije pokazuju povezanost ekstrinzične religioznosti s predrasudama prema homoseksualcima (Arli, Badejo i Sutanto, 2019) i prema

pripadnicima drugih grupa, poput ateista i „krivovjernika“ (Jackson i Hunsberger, 1999). Ekstrinzično religiozni pojedinci, prema rezultatima istraživanja, pokazuju visok stupanj rasizma i predrasude prema drugim etničkim skupinama (Ponton i Gorsuch, 1988). U jednoj novijoj studiji rezultati su pokazali vezu između ekstrinzične religioznosti i negativnih stavova prema sirijskim izbjeglicama u SAD-u, potvrđujući na taj način pozitivan odnos između ekstrinzične religioznosti i etnocentrizma (Carlson i sur., 2019).

Intrinzična religioznost

Intrinzična religioznost predstavlja okvir koji daje značaj kojim se razumijeva cijeli život (Rychlak, 1977, prema Donahue, 1985). Osobe u okviru ove religijske orijentacije svoj glavni motiv nalaze u religiji, a ostale potrebe se smatraju manje važnim i, koliko je to moguće, dovode se u sklad s vjerskim uvjerenjima i propisima. Pojedinaac se trudi prihvatiti religijska učenja, internalizirati ih i slijediti u potpunosti, te u tom smislu se kaže da intrinzično religiozna osoba „živi svoju religiju“ (Allport i Ross, 1967). Njihova vjerska uvjerenja nadilaze njihove egocentrične potrebe i to su intrinzično motivirani pojedinci čija vjera i snaga mogu rasti i u vremenima patnje. Intrinzična religioznost poistovjećuje se s vjerskom predanošću, a ne s vjerskim uvjerenjima, crkvenim članstvom i sl.

Kroz internaliziranje vjerskih učenja, pojedinac koji je intrinzično religiozan usvaja razne vrijednosti poput poniznosti, empatije i ljubavi prema bližnjemu. Allport i Ross (1967) naglašavaju da u životu pojedinca gdje vlada i dominira intrinzična religioznost nema mjesta za oholost, prijezir i odbacivanje bližnjega. Intrinzično religiozni smatraju se oslobođenima od bilo kakvih predrasuda i pristranosti (Walborn, 2014), što su Allport i Ross (1967) i dokazali u svojim prvim studijama, tj. pokazali su da su intrinzično religiozni pojedinci znatno manje skloni predrasudama u odnosu na ekstrinzično religiozne. Također, Batson (1993, prema Walborn, 2014) u svom preglednom radu spominje 32 studije koje su potvrdile Allportove pretpostavke o intrinzično religioznim pojedincima kao o osobama oslobođenim od predrasuda za razliku od ekstrinzično religioznih. U većini tih studija mjera za razlikovanje ekstrinzične i intrinzične religioznosti bila je stupanj posjećivanja vjerskih institucija, a pokazano je da pojedinci

koji češće posjećuju vjerske ustanove i slušaju riječi vjerskih poglavara imaju manje predrasuda. Ono što je važno napomenuti jeste da su te 32 studije pokrivale različite vrste predrasuda; rasne i etničke predrasude, antisemitizam, etnocentrizam, itd.

Unatoč velikom broju studija čiji su rezultati potvrdili Allportove pretpostavke, postoje i istraživanja koja su dobila oprečne rezultate. Zanimljivi rezultati su dobiveni u istraživanju koje je proveo Herek (1987) i nisu u skladu s Allportovom definicijom intrinzično religioznih pojedinaca. On je otkrio da je intrinzična religioznost pozitivno povezana s predrasudama prema homoseksualnoj skupini, ali negativno povezana s rasizmom. Sam autor je ove kontradiktorne rezultate objasnio zapravo kontekstualnim faktorima, točnije, ovu razliku je pripisao razlikama u crkvenim učenjima. U tom slučaju, konzervativizam u crkvenom učenju je bolji prediktor predrasuda prema vanjskoj grupi nego religijska orijentacija, stoga Herek smatra da, za razliku od Allporta i Rossa (1967), *„intrinzična orijentacija nije povezana sa tolerancijom per se. Umjesto toga, povezana je s tolerancijom prema grupama koje prema pojedinačnoj socijalnoj filozofiji ju zaslužuju.“* (Herek, 1987, str. 40). Mandra (2003) je u svom istraživanju također dobila takve rezultate; intrinzično religiozni su pokazali znatno veći stupanj predrasuda prema homoseksualcima za razliku od ekstrinzično religioznih, i takva razlika je dosta izraženija kod skupine protestanata nego katolika. U istraživanju Drače, Efendić i Hadžiahmetović (2015) mjerila se afektivna udaljenost na uzorku muslimana u BiH prema vanjskim skupinama i rezultati su pokazali znatno jaču afektivnu udaljenost prema homoseksualcima i ateistima nego prema drugim etničkim skupinama (Srbima i Hrvatima). Ovi rezultati su važni jer su potvrdili da su ateisti i homoseksualci najmanje prihvaćene skupine među raznim vjerskim i etničkim manjinskim skupinama. U ovom istraživanju analizom je također utvrđeno da intrinzična religijska orijentacija predviđa afektivnu distancu prema drugim etničkim skupinama te se postavlja pitanje zašto su dobiveni rezultati koji idu u suprotnom smjeru od očekivanog. Autori su ovakve nalaze objasnili različitim vjerskim učenjima, kao i Herek (1987). Wulff (1997, prema Drače i sur., 2015) naglašava da je intrinzična religioznost povezana s većim sudjelovanjem u vjerskim institucijama i većom važnosti religije u životu te se iz tog razloga može pretpostaviti da pojedinci koji su intrinzično religiozni su internalizirali učenja svojih vjerskih vođa koja mogu poticati na ponižavanje i derogiranje određenih etničkih skupina.

Skale intrinzične i ekstrinzične religioznosti

Budući da su spomenute razne studije u kojima su se koristile Skale intrinzične i ekstrinzične religioznosti, važno je spomenuti i karakteristike navedenih skala. Skale intrinzične i Skale ekstrinzične religioznosti (dalje u tekstu I-E skale) predstavljaju veliku prednost i znatno pospješuju napredovanje u istraživanju psihologije religioznosti. Gorsuch (1988, prema Kirkpatrick i Hood, 1990) spominje I-E skale kao najkorisnije empirijske definicije religije, a Donahue (1985) u svojoj metaanalizi navodi da gotovo 70 objavljenih studija koristi spomenute skale što ih čini „jednima od najčešće korištenih mjera religioznosti“ (str. 400). Intrinzična religioznost služi kao jako dobra mjera religioznog zalaganja te se razlikuje od drugih mjera poput religioznog vjerovanja, crkvenog članstva, teološke orijentacije i sl. Upotrebljiva je i s bilo kojom kršćanskom denominacijom, ali i s nekršćanskim religijama (Patrick, 1979, prema Donahue 1985). Hood (1978) naglašava da je dobro povezana s drugim mjerama religioznosti te čak i s onom vrstom ponašanja koje ukazuje na veću sklonost prema religioznim nego nereligioznim knjigama. Međutim, prema Donahue (1985) pored dobre povezanosti intrinzične religioznosti sa drugim mjerama religioznosti, ona ipak sama po sebi ne korelira s određenim vrstama ponašanja kao što bi se pretpostavljalo (npr. prosocijalno ponašanje). S druge strane, ekstrinzična religioznost je pozitivno povezana s predrasudama, dogmatizmom (Hoge i Carroll, 1973), strahom od smrti (Minton i Spilka, 1976) te prema Bensonu (1980, prema Donahue, 1985) nije povezana s altruizmom. Kahoe (1975, prema Kahoe, 1985) pronalazi visoku povezanost između intrinzične i ekstrinzične religioznosti u danoj populaciji, te svaka ta religijska skala je bila povezana sa stavkama koje mjere autoritarnost. Religijske orijentacije imale su suprotne implikacije koje se ogledaju u autoritarnosti.

Nediskriminativna proreligioznost

Posljednji tip kojeg je uveo Allport (1968, prema Walborn, 2014) je nediskriminativno proreligiozni tip koji se u literaturi zapravo jako rijetko i spominje. Ova skupina religioznih osoba pokazuje dogmatsko i nediferencirano mišljenje o tome da je religija u cjelini ispravna, te kod istih postoji dihotomno crno-bijelo rasuđivanje i neuspjeh u identificiranju osoba iz vanjske grupe kao pojedinaca. Dakle, to su pojedinci koji

nedvosmisleno podržavaju sve što jedna religija nalaže i podržavaju stavove i vrijednosti koji se tiču religije. Allport i Ross (1967) smatraju da se i ova vrsta religioznosti, kao i ekstrinzična, na neki način javlja i proizlazi iz dugogodišnjeg osjećaja nesigurnosti u djetinjstvu. Također, nalazi istraživanja pokazuju da ova skupina ima više predrasuda od ekstrinzične skupine (Walborn, 2014). Njihovo dihotomno rasuđivanje može samo dodatno pojačati nesigurnost i tjeskobu koju osjećaju te rezultirati stvaranjem predrasuda prema vanjskim grupama i razvojem mentaliteta „mi i oni“ (Allport i Ross, 1967). Petersen i Takayama (1984) u svojoj studiji navode povezanost konzervatizma i religioznosti uzimajući u obzir i nediskriminativno proreligiozni tip. Navedeni autori smatraju da je ova vrsta religijske orijentacije zapravo pokazatelj konzervativnosti budući da nediskriminativno proreligiozne pojedince karakteriziraju specifični kognitivni stilovi poput nediferenciranog mišljenja i stereotipne generalizacije. Ovakvi kognitivni stilovi pojedince navode da vlastitu religijsku grupu definiraju kao dobru u cjelini, a vanjsku grupu kao u cjelini lošu. Također, ovakav kognitivni stil može rezultirati selektivnom pažnjom i pamćenjem koje se može odraziti kroz usvajanje pozitivnih informacija i činjenica o religiji, a zanemarivanje onih negativnih. Pargament i suradnici (1987) navode da nediskriminativno proreligiozni tip ima tendencije zanemarivanja razlike u mišljenjima, izbjegavanje promjena i izbjegavanje pitanja u kojima je ključno kritičko mišljenje.

4. KADA RELIGIOZNOST VODI UNUTARGRUPNOJ PRISTRANOSTI

Koncept koji je usko povezan s kategoriziranjem i grupama, pa tako i religijskim skupinama je unutargrupna pristranost, tj. favoriziranje vlastite grupe. Osobe jako često jasno pokazuju pristranost prema članovima vlastite grupe u odnosu na pripadnike nekih drugih vanjskih skupina. To znači da pozitivno vrednujemo one grupe čiji smo članovi, te ovakav odnos prema vlastitoj grupi je sasvim prirodan i univerzalan jer on proizlazi iz osnovne ljudske potrebe da sami sebe vrednujemo na pozitivan način čime postignemo i održavamo visok stupanj samopoštovanja (Kosanović, 2003). Takav socijalni fenomen se pojavljuje u psihološkim istraživanjima gdje je zadatak ispitanika raspodjela resursa; pokazano je da ispitanici često svoje odluke donose ovisno o specifičnim karakteristikama mogućih primatelja resursa, a kao jedna od najvažnijih karakteristika

primatelja je njegovo članstvo u pojedinoj grupi (Buttelmann i Böhm, 2014). Dakle, u situacijama društvenog odlučivanja pojedinci uglavnom preferiraju članove vlastite grupe, a diskriminiraju članove drugih vanjskih skupina. Također, Brewer (1979) je u svom istraživanju pokazala da i u laboratorijskim uvjetima jako lako može doći do unutargrupne pristranosti među članovima koji su slučajnim odabirom raspoređeni u različite grupe. Dakle, unutargrupna pristranost se javlja i kad su grupe formirane po nekom trivijalnom i nebitnom kriteriju; kada npr. određenom broju ispitanika kažemo da su pripadnici grupe A, a drugom broju ispitanika kažemo da su članovi grupe B. Ovakav ishod samo još dodatno pokazuje koliko je svakom pojedincu važno da čak i u nevažnoj situaciji razvija pozitivan identitet. Pokazano je i da čimbenici kao što su međugrupna natjecanja, sličnosti i razlike u statusu, utječu na unutargrupnu pristranost, ali posredno preko istaknutosti razlika između određenih grupa (Brewer, 1979).

Neki autori navode da je jačanje pristranosti prema vlastitoj grupi više povezano s povećanim favoriziranjem članova vlastite grupe nego s pojačanim neprijateljstvom prema članovima vanjske grupe (Castano, Yzerbyt, Paladino i Sacchi, 2002). Allport (1954, prema Brewer, 1999) smatra da su mnoge diskriminatorne percepcije i ponašanja zapravo primarno motivirani željom za promicanjem i održavanjem dobrih odnosa unutar grupe, a ne izravnom mržnjom prema vanjskim skupinama. Ljubav u grupi nije zapravo nužan prethodnik mržnji prema vanjskim grupama. Međutim, čimbenici zbog kojih su privrženost i osjećaj pripadanja grupi važni za pojedinca također pružaju plodno tlo za nastanak nepovjerenja i mržnje za one pojedince koji su izvan njihove grupe (Brewer, 1999). U svom istraživanju Buttellmann i Böhm (2014) su htjeli saznati koja konkretno motivacija leži u osnovi unutargrupne pristranosti. Iz tog razloga njihov uzorak čine djeca, tj. šestogodišnjaci i osmogodišnjaci. Za potrebe eksperimenta razvili su igru koja se temelji na bihevioralnoj mjeri koja im omogućuje razlikovanje pozitivnih i negativnih grupnih sklonosti, odnosno ljubav prema vlastitoj grupi i mržnju prema vanjskoj grupi. Obje dobne skupine su pokazale vrlo jasnu pristranost članovima unutar vlastite grupe. Ljubav prema grupi i unutar grupe je karakteristika obje dobne skupine, dok je mržnja prema vanjskoj grupi karakteristika samo osmogodišnjaka. Dok su mlađa djeca pokazivala samo pristranost vlastitoj grupi, starija djeca su kroz namjerno nanošenje štete pokazivala i mržnju i diskriminaciju prema članovima druge grupe. Autori su zbog ovakvih rezultata zaključili da je ljubav i favoriziranje vlastite grupe prethodnik

derogaciji i mržnji vanjske grupe, te da se diskriminacija vanjske grupe javlja tek u kasnijoj fazi ljudskog razvoja (Buttelmann i Böhm, 2014).

Castano i suradnici (2002) navode da veliki dio identiteta i samopoštovanja pojedinca proizlazi iz njegovog članstva određenoj grupi, stoga se smatra da su ti pojedinci intrinzično motivirani da održe jasnu razliku između njih i pripadnika neke druge skupine (Turner, 1975, prema Castano i sur., 2002). Također, empirijski dokazi ukazuju na to da će članovi grupe koji se visoko identificiraju s grupom vjerojatno pokazati veći stupanj pristranosti unutar skupine (Branscombe i Wann, 1994; Brewer, 1979; Feather, 1994; Jetten, Spears i Manstead, 1996; Lindeman, 1997). Hogg i suradnici (2009) naglašavaju da jedan od razloga snažne identifikacije s grupom može biti osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti. Identifikacija s grupom smanjuje nesigurnost pojedincima jer im daje svijest o tome tko su, smjernice kako bi se trebali ponašati i kako bi se drugi trebali ophoditi prema njima. Također, važno je spomenuti da se grupe razlikuju po tome koliko jasan identitet pružaju svojim članovima, te o tome ovisi i koliki je stupanj unutargrupne pristranosti njezinih članova. One grupe koje imaju visoku entitativnost, odnosno koje se percipira kao jasan i odvojen entitet, počivaju na jasnim granicama, unutarnjoj homogenosti, jasnoj unutarnjoj strukturi, zajedničkim ciljevima i zajedničkoj sudbini, te na taj način svoje članove motiviraju na visoku razinu identifikacije što može povećati i njihovo favoriziranje te iste grupe (Hamilton i Sherman, 1996).

Razna su istraživanja pokazala povezanost religioznosti i unutargrupne pristranosti (Davis i Smith, 2008; Dunkel i Dutton, 2016; Hunter, 2001; Preston i Ritter, 2013). Spomenuti autori pokazali su da religiozni pojedinci znatno povoljnije ocjenjuju članove vlastite grupe nego članove neke vanjske skupine (Hunter, 2001), te da religiozni priming potiče unutargrupnu pristranost (Preston i Ritter, 2013). Čini se da pripadnost određenoj religijskoj skupini orijentira članove ka grupi i na taj način ih čini sklonijim favoriziranju vlastite grupe. Pojedinci predanost svojoj religijskoj skupini pokazuju kroz slijeđenje njezinih pravila i smjernica, te kroz kooperativnost. Članovi se snažno identificiraju s grupom, a za to im je potrebno međusobno povjerenje koje može rezultirati nepovjerenjem prema članovima vanjskih grupa, bez obzira o kojoj grupi je riječ. Davis i Smith (2008) kroz svoje istraživanje dolaze do zaključka da američki protestanti prijavljuju znatno „toplije“ osjećaje prema drugim protestantima nego prema pripadnicima nekih drugih vjerskih skupina, a takve rezultate je dobio i Verkuyten (2007)

na uzorku muslimana. U njegovoj studiji turski muslimani u Nizozemskoj pokazuju značajno veći stupanj favoriziranja drugih muslimana u odnosu na druge religijske grupe. Također, smatra se da će članovi religijskih skupina s jačim religijskim uvjerenjima vjerojatnije odbaciti i diskriminirati članove drugih religijskih skupina, kao i pripadnike različitih etničkih skupina (Hall, Matz i Wood, 2010).

Johnson, Rowatt i LaBouff (2012) smatraju da unutargrupna pristranost u religijskim skupinama postoji jer na neki način promiče ciljeve religije i štiti grupu. Valja spomenuti i dvije komponente religije koje također imaju svoj utjecaj u nastanku favoriziranja vlastite grupe, a to su grupna i nadnaravna komponenta (Preston, Ritter i Hernandez, 2010). U ovom slučaju važna je grupna, odnosno vjerska komponenta, jer se veže uz negativne attribute poput unutargrupne pristranosti i terorizma. Također, grupna komponenta religije za sobom povlači i socijalne konstrukte kao što su konzervativizam i tradicionalizam, koji sami po sebi ne moraju biti negativni, ali u ovom slučaju su u funkciji zaštite vrijednosti grupe što može pospješiti razvoj unutargrupne pristranosti. Rezultati studije Johnsona i suradnika (2012) na kršćanskom uzorku ukazuju na to da je viša razina opće religioznosti i duhovnosti bila povezana s višom razinom unutargrupne pristranosti, te se pokazao viši stupanj diskriminacije i mržnje prema onim skupinama čije se vrijednosti ne poklapaju s vrijednostima spomenute religijske skupine. Pokazao se veći stupanj mržnje prema ateistima nego prema muslimanima ili homoseksualcima.

Ovakve nalaze potvrđuju i rezultati istraživanja Lyncha, Palestisa i Triversa (2017) koji su uveli i mjeru religijske orijentacije. Kao što je već i ranije u radu spomenuto, društvena komponenta religije promiče veće neprijateljstvo prema članovima vanjskih grupa, te ovi rezultati pružaju potporu prethodnim studijama koje ukazuju na to da vjerska predanost može pospješiti razvoj unutargrupne pristranosti. Nalazi spomenute studije su također u skladu s istraživanjima Allporta i Rossa (1967) koji naglašavaju da je ekstrinzična religioznost pozitivno povezana s neprijateljstvom prema vanjskim skupinama, a negativno povezana s tolerancijom i altruizmom (Lynch i sur., 2017). Također, nalazi navedene studije su u skladu s istraživanjem koje pokazuje da ekstrinzična religioznost predviđa visoku razinu rasizma i netrpeljivosti (Allport i Ross, 1967; Feagin, 1964). Postavlja se pitanje zašto ekstrinzično religiozni pojedinci pokazuju neprijateljska ponašanja prema vanjskim grupama. Lynch i suradnici (2017) smatraju da ekstrinzična religioznost predviđa neprijateljsko ponašanje i predrasude prema članovima vanjskih

skupina budući da kod ekstrinzično religioznih pojedinaca nedostaju stvarna vjerska uvjerenja i istinska molitva, nego ih motiviraju određeni socijalni i nereligiozni ciljevi. Razvoj unutargrupne pristranosti i hostilnosti prema vanjskoj grupi može biti rezultat posjećivanja vjerskih institucija i obreda, te sudjelovanja u zajedničkim vjerskim ritualnim aktivnostima bez intrinzične motivacije pojedinca (Putnam, 2000).

5. UNUTARGRUPNA PRISTRANOST RELIGIJSKIH NASPRAM NERELIGIJSKIH SKUPINA

U ovom radu već je spomenuto da religijske grupe predstavljaju društvenu grupu kao i svaka druga skupina, ali iznimno je važno naglasiti da postoji niz karakteristika zbog kojih se one razlikuju od ostalih društvenih grupa. Prvenstveno, religijske grupe imaju ideologiju i svjetonazor koji se bavi prirodom postojanja i temeljima morala, ali ima velik utjecaj i na svakodnevne životne situacije i odluke kroz pružanje smjernica i pravila ponašanja. Također, religijske grupe su na glasu kao vrlo snažne jer se njihovi pripadnici vrlo često u potpunosti poistovjećuju s grupom i na taj način prihvaćaju njene vrijednosti. Ono što je također zanimljivo jeste upravo to što se za religije uglavnom smatra da potiču na časno, pristojno i milosrdno ponašanje, a u stvarnosti postoji velik broj slučajeva u kojima je jasno da je upravo religija bila ta koja je pojedince „vodila“ ka nasilju, netoleranciji i okrutnosti prema pojedincima koji su pripadnici nekih drugih skupina (Hogg i sur., 2009).

Govoreći o fenomenu unutargrupne pristranosti, Scheeper, Spears, Doosje i Manstead (2006) su kroz svoju studiju od tri eksperimenta pokazali da je unutargrupna pristranost u minimalnim situacijama najjače izražena kod stabilnih grupa s visokim statusom, što se definitivno može odnositi i na religijske skupine. Dunkel i Dutton (2016) smatraju da je unutargrupna pristranost izraženija kod religijskih skupina u odnosu na nereligijske. Oni naglašavaju da se može očekivati veći stupanj favoriziranja vlastite grupe kada je kod pojedinaca uključeno religijsko vjerovanje. Taj slučaj se javlja iz razloga što pojedinci ne smatraju članove svoje grupe samo sličnima sebi, kao što bi to bio slučaj s određenom npr. etničkom skupinom (Rushton, 2005), nego smatraju da je upravo njihova skupina posebno blagoslovljena od Boga, što može dovesti do obožavanja vlastite grupe i dodatno

pospješiti unutargrupni favorizam. Kod takvih pojedinaca može se razviti i vjerovanje da vanjska grupa „slijedi vražji put, utjelovljenje zla i Božjeg neprijatelja.“ (Sela, Shackelford i Liddle, 2015, prema Dunkel i Dutton, 2016, str. 311). Hogg i suradnici (2009) smatraju da se pripadnici religijskih skupina snažno identificiraju s istim iz razloga što su religije društvene grupe koje se pozivaju na sveto, imaju svoju ideologiju i svjetonazor koji pojedincima nudi smjernice za ponašanje i svakodnevno rješavanje moralnih dilema. Ono što je također važno spomenuti jeste da religijske ideologije nude objašnjenja kad se radi o pitanju egzistencije, što većina drugih društvenih grupa kojima pojedinac može pripadati ne nudi. Vjerske ideologije se pozivaju na nadnaravnu silu te iz tog razloga ne mogu biti predmet socijalnih istraživanja, niti mogu biti opovrgnute, što kod pojedinaca može dovesti do vjerovanja u apsolutnu nepogrešivost uvjerenja i vrijednosti koje neka religija promiče. Religiozne osobe se uglavnom pridržavaju ideologije svoje religije i njezinih propisa ponašanja zbog straha od Božje kazne, što ju čini snažnim „upravljачem“ ljudskog ponašanja u svakodnevnim socijalnim situacijama.

Pored ponuđenog objašnjenja, postoji i teorija da se pojedinci mnogo više identificiraju s religijskom grupom nego s nekom drugom grupom kojoj pripadaju, jer religija ima veliki utjecaj na smanjenje nesigurnosti i neizvjesnosti, te na neki način smanjuje osjećaj nedostatka kontrole kod svojih pripadnika (Dawkins, 2006). Iako pojedinci mogu pronaći svoj vlastiti duhovni put, oni ipak najčešće prihvaćaju objašnjenja i poglede na svijet koje im nude religije. Religijske skupine najvjerojatnije najviše i privlače pojedince iz razloga što nude smjernice za ponašanje u svakodnevnim socijalnim situacijama i životnim izborima, a ne samo situacijama vezanim za duhovnost i božansko. Religije su vrlo moćne skupine koje svoje pripadnike drže na okupu kroz aktivnosti vezane za vjerske institucije, poput kolektivnih molitvi. Također, religijske skupine uglavnom pružaju jasnu strukturu koja prožima život svakog vjernika i potvrđuje njegov društveni identitet, što znatno može utjecati na podizanje svijesti o razlikama pripadnika određene vjerske skupine od pripadnika nekih drugih skupina čime se jača favorizam vlastite grupe. Upravo ta struktura može potaknuti pojedince na neupitnu poslušnost religijskoj grupi i nepriznavanje moralnih proturječja, što dovodi do neprijateljskog ponašanja prema pripadnicima drugih skupina. Smatra se da su vjernici spremni uložiti sve napore kako bi zaštitili vrijednosti svoje grupe, a samim tim i sebe i svoj vjerski i socijalni identitet (Hogg i sur., 2009).

Ono što također valja spomenuti jeste da religija prožima jako mnogo drugih grupa koje se ne identificiraju prvenstveno kao religijske, ali nije upitno da religija svakako utječe na njihove stavove i ideje. Iz tog razloga ne postoji ni velik broj istraživanja koji uspoređuju unutargrupnu pristranost kod religijskih i nereligijskih grupa. Religija igra posebno veliku ulogu u političkim grupama, pa tako postoji primjer izjave senatora iz Alabame, Jeffa Sessionsa, koji je 2014. godine javno rekao: „*Vjerujem da smo nacija koja nema istine bez Boga.*“ (Michaelson, 2017, prema Speed i Brewster, 2021, str. 2). Također, teško je napraviti distinkciju između nacionalnih i vjerskih grupa, budući da identitet jedne nacije i njenu kulturu svakako čini i religija kojoj pripada veći dio njezinog naroda. Jako dobar primjer za to ponudila je Kosanović (2003) u svom istraživanju na temu nacionalnog identiteta i socijalne distance kod Bošnjaka, Hrvata i Srba. Nalazi istraživanja pokazali su unutargrupnu pristranost kod svake grupe podjednako, ali i razlike u socijalnoj distanci s obzirom na nacionalnu grupu. Iako kod Srba i Hrvata postoji socijalna distanca jednih prema drugima, ona je ipak znatno izraženija prema Bošnjacima stoga se u ovom slučaju postavlja pitanje je li dobivena socijalna distanca prema nacionalnosti (bošnjačkoj) ili prema religiji (islam). Također, ovaj nalaz se može objasniti razlikama u religijama, budući da su katoličanstvo i pravoslavlje dosta sličnije i povezanije u odnosu na islam. Iz spomenutih razloga, za ovakvu vrstu istraživanja je potrebno prikupljati podatke na nekom „neutralnom području“, odnosno van religijskog okruženja (Kosanović, 2003).

Iako je prisutnost favoriziranja vlastite socijalne grupe među mnogim religijskim skupinama dobro utvrđena u literaturi, jako je malo onih istraživanja u kojima se ispituje stav ateista prema vjerskim grupama. Autori jednog novijeg istraživanja su, pored članova vjerskih grupa, u uzorak uključili i ateiste, te ispitivali njihov stav prema religijskim skupinama i obrnuto (Speed i Brewster, 2021). Opća populacija SAD-a ateiste je ocijenila negativnije u odnosu na sve druge vjerske skupine, a autori smatraju da su ovakav ishod najviše potaknuli pripadnici kršćanskih zajednica koji su na ateiste gledali s visokom razinom neprijateljstva u odnosu na pripadnike vlastite grupe i drugih vjerskih skupina. Suprotno tome, nalazi spomenutog istraživanja su pokazali da ateisti nemaju negativne stavove prema kršćanima, budistima, Hindusima i Židovima, tj. ne postoji razlika u ocjenjivanju pripadnika nabrojanih vjerskih grupa i ateista. Ono što je u ovoj studiji zanimljivo jeste da su ateisti izvijestili o manje pozitivnim stavovima o

muslimanima u odnosu na ateiste i ostale religijske skupine. Autori ovaj zanimljiv nalaz tumače na način da, iako ateisti nemaju izraženu visoku razinu unutargrupne pristranosti, oni ipak mogu imati predrasude o pojedinim grupama. U ovom slučaju kao razlog negativnih stavova o muslimanima smatra se medijsko objavljivanje negativnih mišljenja o pripadnicima islamske vjeroispovijesti koje je, nažalost, u današnjem vremenu dosta popularno. Ovakva islamofobna gledišta se mogu pojaviti i neovisno od „ateističkog pokreta“ i jednostavno mogu biti vezana za dostupnost informacija i vjerovanje pojedinaca u iste (Gerteis, Hartmann i Edgell, 2020).

Što se tiče razlika u favoriziranju vlastite grupe i diskriminacije vanjske kod različitih grupa, Triandis i Triandis (1960) su odradili opsežno istraživanje i pokazali razlike u spomenutim socijalnim fenomenima s obzirom na subjektovu rasu, religiju, nacionalnost i socijalnu klasu. Nalazi su pokazali da je unutargrupna pristranost i socijalna distanca veća nego kod Afroamerikanaca; viša je i kod žena u odnosu na muškarce; katolici također pokazuju veći stupanj unutargrupnog favoriziranja i socijalne distance nego protestanti; Židovi pokazuju manji stupanj socijalne distance prema vanjskim grupama u odnosu na protestante.

6. UNUTARGRUPNA PRISTRANOST – RAZLIKE S OBZIROM NA VRSTU RELIGIJE

Uzimajući u obzir razlike u unutargrupnoj pristranosti kod različitih religijskih skupina, u svom istraživanju Dunkel i Dutton (2016) su koristili uzorak iz svake religiozne skupine i nalazi pokazuju da je religioznost općenito, nevezano od vrste religije, pozitivno povezana s favoriziranjem vlastite grupe. Međutim, pokazano je također da razlike u unutargrupnoj pristranosti nisu samo funkcija grupnih razlika u religioznosti, jer npr. baptisti su imali visoku razinu religioznosti i grupnog favoriziranja, a Židovi su imali nisku razinu religioznosti ali visoku razinu pristranosti prema vlastitoj grupi. Autori smatraju da ovaj nalaz implicira da sama pripadnost religijskoj skupini općenito čini osobe više fokusiranim na vlastitu grupu zbog vjerovanja da su oni blagoslovljeni od Boga, a da vanjske grupe nisu, ili barem nisu u tolikoj mjeri. Ova je interpretacija u skladu s mnogim kvalitativnim studijama koje su pokazale da religijska učenja čine vjerske skupine u osnovi etnocentričnijima, unutargrupno kooperativnima, ali i neprijateljski

„nastrojenima“ prema vanjskim skupinama (Sloane i Van Slyke, 2015, prema Dunkel i Dutton, 2016).

McPherson, Smith-Lovin i Cook (2001) naglašavaju postojanje segregacije u svim vjerski raznolikim društvima, te smatraju da ona može biti rezultat različitih mehanizama a koji se odnose na strukturu društva i individualne preferencije. Budući da religije imaju specifične svjetonazore koji uključuju različite norme i vrijednosti, pripadnici istih religijskih skupina imaju veću vjerojatnost posjedovanja sličnih stavova, uvjerenja, normi i vrijednosti, nego članovi različitih religijskih grupa, što dodatno povećava međureligijski jaz. Pored utjecaja vjerskih zajednica, postoji i snažan utjecaj roditelja i vršnjaka koji svojim stavovima mogu dodatno pojačati intenzitet vjerske segregacije u društvu (Wimmer i Lewis, 2010, prema Kretschmer i Leszczensky, 2021). U današnjem društvu jedan od vrlo ozbiljnih problema predstavlja upravo ta segregacija između muslimana i „ne-muslimana“. Istraživanja su pokazala da u zapadnoeuropskom okruženju u vjerski raznolikim školama postoji relacijska podjela između muslimanske i nemuslimanske mladeži (Drouhot i Nee, 2019; Leszczensky i Pink, 2017; Windzio i Wingers, 2014). Čak i u situacijama kada imaju prilike za međureligijsko druženje, muslimani pokazuju pristranost svojoj grupi, tj. skloniji su druženju s muslimanskim vršnjacima u odnosu na one koji nisu muslimani. Slično tomu, ne-muslimanski uzorak pokazuje istu sklonost; u vjerski raznolikim školama manja je vjerojatnost da će osobe koje nisu islamske vjeroispovijesti imati za prijatelje one pojedince koji jesu. Autori smatraju da ovakvi nalazi ne moraju nužno značiti da muslimanska mladež ima negativan stav prema pojedincima koji nisu muslimani, ali sugeriraju da ih gledaju manje blagonaklono (Windzio i Wingers, 2014). Mnogi adolescenti koji nisu pripadnici islamske vjeroispovijesti na svoje vršnjake muslimane gledaju čak i pozitivno, ali ipak postoji značajan broj njih koji imaju negativne stavove o muslimanima i na njih gledaju neprijateljski. Prema mnogim autorima „*nema sumnje da je biti musliman izvor stigme za druge generacije s obje strane Atlantika*“ (Foner i Alba, 2018, prema Kretschmer i Leszczensky, 2021, str. 6). Još jedno zanimljivo istraživanje na uzorku muslimana rađeno je u Maleziji i pokazalo je vezu između religioznosti i unutargrupnog favorizma (Green i sur., 2016). Studija je za cilj imala pokazati pozitivnu korelaciju između razine duhovnosti i unutargrupne pristranosti, tj. favoriziranja vlastite grupe i diskriminiranja vanjske. Pored malezijskih muslimana, uzorak su još sačinjavali i kineski kršćani koji su

na skalama pokazali veći stupanj duhovnosti i unutargrupnog favoriziranja. Ovakvi nalazi upućuju na to da osobe s većim stupnjem religioznosti imaju potrebu održavati stroge granice i naglašavati jasne razlike između svoje i vanjske skupine, a to je ujedno i potvrda nalaza studije Wrencha, Corrigan, McCroskeya i Punyanunt-Cartera (2006) koji su otkrili pozitivnu vezu između vjerskog fundamentalizma i etnocentrizma, te negativan odnos između vjerskog fundamentalizma i tolerancije vjerskog neslaganja. Međutim, ova teorija nije zastupljena u većem broju studija, stoga se javlja potreba za novijim istraživanjima.

Na uzorku katolika i protestanata u Sjevernoj Irskoj, dobiveni su isti rezultati kao i u prethodno spomenutom istraživanju. Kako što je prije početka samog istraživanja bilo i pretpostavljeno, nalazi su ukazali na postojanost unutargrupne pristranosti kod obje religijske skupine; i katolici i protestanti su pokazali jasnu sklonost prema svojoj grupi, pri čemu su znatno pozitivnije ocjenjivali članove svoje grupe u odnosu na vanjsku (Cairns i sur., 2006). Pored činjenice da su nalazi ovog istraživanja potvrdili postojanje unutargrupne pristranosti i kod katoličkih i protestantskih vjerskih skupina, ono je vrlo važno jer je potvrdilo i teorije mnogih autora koji su kao izvor unutargrupne pristranosti navodili snažnu identifikaciju s grupom (Brewer, 1979; Hogg i sur., 2009). Unutargrupni favorizam bio je jači kod onih pojedinaca koji su se više identificirali s grupom, u odnosu na one kojima religijska grupa u manjoj mjeri sačinjava identitet. Ovakva interakcija se svakako i očekivala budući da postoji više istraživanja koja su potvrdila teoriju socijalnog identiteta (Jetten i Spears, 2003, prema Cairns i sur., 2006).

Uz ove rezultate treba spomenuti i da je potvrđena već ranije iznesena teorija Scheepera i suradnika (2006) o tome da je jača unutargrupna pristranost kod grupa s višim statusom; budući da su protestanti u Sjevernoj Irskoj skupina s višim statusom, pokazana je i značajno veća pristranost vlastitoj grupi u odnosu na katolike. Svi navedeni rezultati studije Cairnsa i sur. (2006) su svakako bili i za očekivati, bez obzira na navedena alternativna objašnjenja i teorije budući da su sukobi između protestanata i katolika u Sjevernoj Irskoj svima poznati. U izrazito konfliktnim društvima, uz djelovanje jake identifikacije s grupom, lojalnost grupi, osjetljivost na prijetnje, javlja se potreba za zaštitom vlastite grupe što pojačava favoriziranje iste, a potiče na neprijateljsko ponašanje i hostilnost prema vanjskoj grupi (Brewer, 1999). Govoreći o konfliktnim društvima, svakako je važno spomenuti i međureligijske sukobe između Izraela i Palestine. Ginges,

Hansen i Norenzayan (2009) su proveli niz istraživanja od iznimne važnosti u periodu od 1999. do 2004. godine. Navedena istraživanja su potvrdila povezanost između ekstrinzične religioznosti i unutargrupne pristranosti, te su dala potvrdu i pretpostavkama da je fenomen unutargrupne pristranosti prisutan kod svih religijskih skupina. Ginges i sur. (2009) su u svojoj prvoj studiji na uzorku Palestinaca pokazali da je učestalost posjećivanja vjerskih institucija, ali ne i vjerska pobožnost koja se očituje kroz učestalost privatne molitve, pozitivno povezana s neprijateljskim stavovima prema vanjskim grupama. Ovakvi nalazi daju podršku ideji da postoje i religijska uvjerenja koja potiču na neprijateljstvo prema vanjskim grupama, a religija kao skupina sadrži sposobnost okupljanja pojedinaca, poticanja na grupni identitet i suradnju, što potom dovodi do hostilnih ponašanja prema članovima druge grupe. Ginges i suradnici (2009) su dobivene nalaze replicirali, te iste takve dobili i na uzorku izraelskih Židova, indonezijskih muslimana, meksičkih katolika, britanskih protestanata, ruskih pravoslavaca i Hindusa. Također, jedna od studija Ginges i suradnika (2009) je pokazala znatno manju unutargrupnu pristranost na uzorku Palestinaca kada je od ispitanika traženo da razmišljaju o životima Židova iz Allahove perspektive. Dobiveni nalazi su u skladu sa stajalištem da religioznost može i smanjiti neprijateljstvo prema vanjskim grupama, i to putem metode priminga, o čemu će posebno biti govora dalje u radu.

Lynch i suradnici (2017) su dobili replikaciju rezultata Ginges i sur. (2009), te na uzorku jamajčanskih kršćana pokazali da su društveni aspekti religije, poput prisutnosti u vjerskim institucijama, oni koji promiču veće neprijateljstvo i netoleranciju vanjskih grupa. Potvrđuju i pretpostavke Allporta i Rossa (1967) da je ekstrinzična religioznost, koja se ogleda kroz veću prisutnost u vjerskim institucijama bez intrinzične motivacije, pozitivno povezana s predrasudama, diskriminacijom i neprijateljskim ponašanjem prema vanjskim grupama, a negativno povezana s altruizmom i prosocijalnim ponašanjem. Također, ekstrinzična religioznost ima isti utjecaj na ponašanje pojedinca, neovisno o kojoj religiji je riječ, budući da su istraživanja pokazala da članovi svake religijske grupe imaju značajan stupanj pristranosti prema grupi.

7. UTJECAJ RELIGIOZNOSTI KROZ RELIGIJSKI PRIMING NA UNUTARGRUPNU PRISTRANOST

Religijski priming kao istraživačka metoda

Što se tiče istraživanja psihologije religioznosti, ranije su se uglavnom provodile korelacijske studije, ali zbog sve većeg zanimanja za istraživanje iste, javila se potreba za korištenjem eksperimentalne metode, pa je veliki broj autora počeo koristiti metodu religijskog priminga. Određene teorije u okviru kognitivne psihologije smatraju da se ljudsko znanje pohranjuje u mrežu asocijacija. U takvoj strukturi pojmovi se povezuju na osnovu smislenosti tako da obrada podataka o jednom konceptu olakšava obradu informacija o drugom, sličnom konceptu (Anderson, 1992; Collins i Loftus, 1975; Meyer i Schvaneveldt, 1976, prema Wenger, 2004). Ukratko, priming predstavlja „*privremenu aktivaciju pojedinačne mentalne reprezentacije od strane okoline i učinak te aktivacije na različite psihološke pojave.*“ (Bargh, 2007, prema Johnson, Rowatt i LaBouff, 2010, str. 120). Na primjer, osobe koje su udešene da budu „pristojne“ u razgovoru su prekinule mnogo manje osoba dok pričaju nego u situaciji kada su bili udešeni na „nepristojnost“ (Bargh, Chen i Burrows, 1996). Također, osobe udešene na riječi povezane s egoizmom pomagale su znatno manje nego pojedinci koji su bili udešeni onim riječima koje se odnose na altruizam (Walther, Muller i Schott, 2001, prema Johnson i sur., 2010).

U posljednje vrijeme, istraživanja iz socijalne psihologije sve češće koriste metodu priminga kako bi dobili valjane rezultate u ispitivanju osjetljivih tema poput stereotipa, predrasuda i unutargrupne pristranosti. Kroz korištenje priminga najčešće se ispituju vjerovanja o rasnim i etničkim predrasudama, rodnim i dobnim stereotipima. Wenger (2004) navodi postojanje dva razloga zbog kojih je razlikovanje u stupnjevima obrade informacija važno za istraživanje religijskih uvjerenja, a koje se odnosi na kontrolirano (svjesno) i automatsko (nesvjesno). Prvo, religija i religioznost po svojoj prirodi predstavljaju osobne i osjetljive teme, a prvobitno su ispitivani samoiskazom (Batson, 1976). Dovidio i Fazio (1992, prema Wenger, 2004) smatraju da su za takve teme samoizvještaji najskloniji raznim pristranostima i mogućnostima davanja socijalno poželjnih odgovora. Drugi razlog se odnosi na tvrdnju da vjerovanja koja su održana na različitim razinama svijesti zapravo predviđaju različite vrste ponašanja (Dovidio, Kawakami, Johnson, Johnson i Howard, 1997). Vjerovanja održana na svjesnoj razini

predviđaju namjerno i kontrolirano ponašanje, a ona održana na nesvjesnoj razini imaju tendenciju predviđanja određenih spontanih i suptilnih ponašanja. Ova razlika sugerira razlike u ponašanju kod ljudi s različitim razinama religijskog zalaganja.

Unatoč velikom interesu istraživača za korištenje metode religijskog priminga, Bargh (2006) kroz svoje radove pokušava objasniti problem korištenja takve metode. On smatra da se pojedinci u svakodnevnom životu jako rijetko suočavaju s pažljivo kontroliranim suptilnim podražajima kakvi se inače koriste u laboratoriju. Također, Nisbett (2003) je stava da što su specifičnije i zamršenije metode priminga u laboratoriju, to je manja vjerojatnost da rezultati takvih studija imaju visoku vanjsku valjanost. Sugerira da su svakodnevne životne situacije svakako pune suptilnih podražaja koji mogu aktivirati različite konstrukte ovisno o pažnji pojedinca, njegovom prethodnom iskustvu, razini istaknutosti podražaja, itd. Postoji sasvim solidan broj studija koje su pokazale da naizgled irelevantni podražaji u okolini mogu funkcionirati kao priming i utjecati na ponašanje i odluke pojedinca (Bargh, 2006; Berger, Meredith i Wheeler, 2008; Friedman i Elliot, 2007; Kay, Wheeler, Bargh i Ross, 2004; North, Hargreaves i McKendrick, 1999; Rutchick, 2010). Rutchick (2010) je pokazao da mjesto glasovanja ima velik utjecaj na izbor pojedinca, pa je kroz svoju studiju došao do zaključka da su oni pojedinci koji su glasovali u crkvi pružali znatno veću podršku konzervativnim i desničarskim kandidatima i njihovoj politici, a Berger i sur. (2008) naglašavaju da su osobe koje su glasovale u školama znatno više podržale kandidate u čijoj kampanji se spominje financiranje škola od onih pojedinaca koji su glasovali na nekim drugim mjestima. Zanimljiv utjecaj vanjskih podražaja svakako su dokazali i Friedman i Elliot (2007) navodeći da je puko predstavljanje sportskog pića umjesto boce vode rezultiralo povećanom izdržljivošću na fizičkim zadacima. Valja spomenuti i studiju Northa i sur. (1999) koji su predstavili zanimljive rezultate svog istraživanja gdje su kupci u jednom supermarketu u Njemačkoj pokazali veću tendenciju kupovanja francuskog vina kad je u blizini svirala francuska, a ne njemačka glazba.

Pozitivni utjecaj religijskog priminga

Govoreći o kontekstualnom utjecaju religijskih podražaja, pokazano je da je prosocijalno ponašanje znatno izraženije u prisutnosti vjerskih institucija ili struktura. Na primjer,

pojedinci su bili spremniji pomoći osobama ispred crkve nego ispred škole (Pichon i Saroglou, 2009, prema Batara 2016). Pokazano je, također, da su pojedinci bili znatno više spremni pružiti dobrotvornu pomoć nedjeljom nego drugim danima, a poznato je da nedjelja predstavlja dan kada pripadnici određenih religija posjećuju vjerske institucije (Malhotra, 2010). Zanimljivo istraživanje koje je proveo Batara (2016) dovodi do sličnih rezultata; nalazi pokazuju da korištenje duhovne glazbe kao religijskog priminga također povećava prosocijalno ponašanje. Vrlo je jasan utjecaj religijskih kontekstualnih faktora na ponašanje i svakodnevne izbore pojedinca, a svakako valja spomenuti i laboratorijska kontrolirana istraživanja u sklopu kojih istraživači koriste priming riječima, iako su ranije u radu navedeni autori (Bargh, 2006; Nisbett, 2003) koji izražavaju zabrinutost zbog vanjske valjanosti takvih istraživanja.

Što se tiče religijskog priminga korištenjem riječi, nalazi istraživanja pokazuju da riječi koje se koriste za priming također pospješuju prosocijalno ponašanje. Prema Shariffu i Norenzayanu (2007) riječi poput „Bog“ i „sveto“ pobuđuju velikodušnost, a u eksperimentu Ahmeda i Hammarstedta (2011) rezultati pokazuju da suptilni vjerski znakovi povećavaju suradnju u igrama javnog dobra; prosječni iznos doprinosa u igri javnog dobra bio je značajno veći za one sudionike u uvjetu priminga za razliku od kontrolne grupe. U spomenutom istraživanju, uz ove, postoje još četiri nalaza koja su važna za spomenuti; prvo – iz rezultata istraživanja vidljivo je da je odnos između religije i prosocijalnog ponašanja dubok u smislu da se čini da čak nadilazi ljudsku svijest; drugo – ovakvi rezultati predstavljaju dokaz u korist onih religijskih teorija koje smatraju da religija utječe na prosocijalno ponašanje; treće – samoizvještaji o religioznosti sami po sebi nisu povezani sa suradnjom i prosocijalnim ponašanjem u ovoj studiji; te četvrto – utjecaj religijskog priminga (u ovom slučaju korištenje religijskih riječi) se pokazao i na onim pojedincima koji su se identificirali kao „teisti“ i na onima koji su se identificirali kao „ateisti“. Postoje i određena alternativna objašnjenja koja se nude za dobivene ovakve rezultate u raznim istraživanjima, a Johnson i Bering (2006, prema Ahmed i Hammarstedt, 2011) nude objašnjenje koje se temelji na teoriji natprirodne kazne. Prema ovoj teoriji, kod pojedinaca se povećava razina prosocijalnog ponašanja i suradnja zbog straha od natprirodne kazne koja bi slijedila nakon njihovog ponašanja, a sve to zbog podsjećanja pojedinca na prisutnost „natprirodnog agenta – Boga“.

Također, pokazano je i da religijski priming utječe na moralno ponašanje pojedinca, te je tako Aveyard (2014) na uzorku muslimana pokazao da su na matematičkom testu znatno rjeđe varali oni koju su u pozadini čuli vjersku molitvu, u ovom slučaju učenje ezana, od onih ispitanika koji su bili u kontrolnoj grupi i nisu bili izloženi religijskom primingu. Vjerski priming smanjuje i moralno licemjerstvo među vjernicima; intrinzično religiozni pojedinci pokazuju veću vjerojatnost ponašanja prema religijskim standardima nakon što su pročitali kratki tekst iz Biblije, za razliku od onih intrinzično religioznih ispitanika koji nisu bili izloženi tom uvjetu (Carpenter i Marshall, 2009).

Negativni utjecaj religijskog priminga

Budući da pozitivni aspekti religije mogu imati ovako snažan utjecaj, nije isključeno da negativni aspekti religije mogu imati suprotan utjecaj na ponašanje. Pojedina prethodna korelacijska istraživanja pokazala su da su npr. negativni prikazi Boga, poput slike kažnjavajućeg Boga, povezani s autoritarnim i kaznenim stilovima u odgoju (Potvin, 1977, prema Pichon, Boccato i Saroglou, 2007). U skladu s tim, McKay, Efferson, Whitehouse i Fehr (2011) su proveli istraživanje u kojem su postavili pitanje promiče li religiozni priming također kažnjavanje određenog nepravednog ponašanja. U njihovom nacrtu postojale su četiri vrste priminga, a to su: religijski (božansko, sveto), kažnjavajući (kazna, osveta), religijsko-kažnjavajući (sveto, osveta, božansko, kazna) i kontrolna grupa (neutralni primeovi: akustično, sjeveroistok). Rezultati nisu pokazali utjecaj religijskog priminga na kažnjavajuće ponašanje općenito, ali se pokazao utjecaj kod jedne potkategorije ispitanika – kod onih koji su prethodno financijski darovali vjersku organizaciju. Dakle, kod takvih pojedinaca religijski priming je snažno pojačao potrebu za kažnjavanjem zbog nepravednog ponašanja. Ovakvi rezultati se mogu objasniti prema ranije spomenutoj teoriji natprirodne kazne. Shariff i Norenzayan (2007) naglašavaju da se kod osoba u situaciji religioznog priminga aktiviraju mentalni koncepti i svijest o tome da njihovo ponašanje promatra neka natprirodna sila. U tom slučaju pojedinci kažnjavaju nepravedno ponašanje jer smatraju da ukoliko to ne učine, pokvarit će svoj „ugled“ kod natprirodnog agenta (Boga). Drugo objašnjenje je da religiozni priming aktivira kulturološke norme koje se odnose na pravičnost i provođenje pravde u skladu s normama (McKay i sur., 2011).

Najviše istraživanja, kako korelacijskih tako i eksperimentalnih o negativnom utjecaju religije fokus stavljaju onu stranu religije koja je povezana sa stvaranjem predrasuda prema vanjskim grupama, a samim tim i favoriziranjem vlastite grupe (Allport i Ross, 1967; Johnson i sur., 2010; LaBouff, Rowatt, Johnson i Finkle, 2012; Ramsay, Pang, Johnson, Shen i Rowatt, 2013). Nalazi istraživanja koje su proveli Johnson i sur. (2010) pokazuju da aktiviranje kršćanskih koncepata povećava i suptilne (Studija 1) i javne (Studija 2) predrasude prema povijesno ugroženoj rasnoj skupini, tj. prema Afroamerikancima. Također, LaBouff i sur. (2012) su pokazali da kršćanske skupine izražavaju velike razine predrasuda prema bilo kojoj nekršćanskoj skupini (muslimanima, Židovima, homoseksualcima, ateistima, i sl.). Slične rezultate su dobili i Ramsay i sur. (2013) u međukulturalnom istraživanju gdje su bili uključeni i budisti i kršćani, a mjerila se razina predrasuda prema homoseksualnoj skupini. Otkriveno je da religijski priming povećava predrasude prema homoseksualcima i u budističkom i u kršćanskom uzorku. Ovi nalazi su vrlo važni iz dva razloga. Prvo, rezultati sugeriraju da pripadnici različitih religija s različitim sustavima vrijednosti reagiraju na isti način na religijski priming. Iako bi neki istraživači nagađali da bi budizam kao religija mogao utjecati na stvaranje veće tolerancije, ovakvi nalazi ipak ukazuju na to da primjena religijskog priminga na sljedbenike budizma djeluje na isti način kao i na kršćane, te da obrana širih kulturnih vrijednosti, a ne religioznih, sama po sebi podupire ovakve predrasude. Drugo, nalazi pružaju prijeko potrebnu međukulturalnu replikaciju istraživanja Johnsona i sur. (2010) pokazujući da i nezapadnjaci pokazuju pojačane predrasude u izloženosti religijskom primingu (Ramsay i sur., 2013).

Nadalje, McKay i suradnici (2011) su otkrili da aktiviranje vjerskih koncepata kod članova jedne grupe može subliminalno povećati potrebu za „kažnjavanjem“ članova neke druge skupine, što se može okarakterizirati kao suradnja unutar grupe i zajednički cilj, a što zatim dovodi i do povećanog favoriziranja vlastite grupe i potrebe za zaštitom. Pokazano je i da aktiviranje religijskog priminga utječe i na izbore pojedinca u testovima raspodjele dobara, gdje članovi vlastite skupine dodjeljuju više novca članovima svoje grupe u odnosu na vanjsku, čak i u anonimnim uvjetima (Shariff, 2009). LaBouff i sur. (2012) pokazuju da religijski priming može povećati razinu unutargrupne pristranosti kod religijskih grupa; kršćanski sudionici izloženi religijskom primingu izvještavaju o znatno negativnijim stavovima prema članovima nekršćanskih skupina. Ovo otkriće se podudara

s prethodno navedenom literaturom o povezanosti religije i predrasuda, a McKay i sur. (2011) pokazuju da istaknutost i prisutnost religijskih simbola povećavaju i stupanj grupnog favoriziranja i derogaciju vanjske grupe. Ono, također, pruža dokaze da vjerski kontekst ima utjecaj na stavove o ciljnim skupinama i kod nereligioznih osoba, a sve to u uvjetima van laboratorija, odnosno pokazuju mogućnost i snagu utjecaja religijskog kontekstualnog priminga u svakodnevnom životu osoba. Smatra se da ti religijski podražaji mogu djelovati na aktiviranje normi i grupnih stereotipa (LaBouff, i sur., 2012).

8. PROSOCIJALNO PONAŠANJE KAO MANIFESTACIJA UNUTARGRUPNE PRISTRANOSTI

U ovom radu je već bilo govora o prosocijalnosti i altruizmu kao pozitivnim ishodima religije, jer se smatra da većina religija svoje vjernike potiče na takvo ponašanje, te je potrebno konkretno objasniti na što se točno odnosi taj konstrukt. Galen (2012) definira prosocijalno ponašanje kao ponašanje pojedinca kojem je cilj poboljšati stanje neke druge osobe. Ono može biti planirano ili spontano, ali i ekonomski motivirano što se odnosi na dijeljenje i suradnju. Konstrukt prosocijalnog ponašanja je česta tema istraživanja, a istraživače posebno zanima povezanost takvog ponašanja s religioznošću. Dok su prethodno spomenute studije koje pokazuju da religijski priming kod pojedinaca može povećati stupanj agresije i rasizma (Johnson i sur., 2012), postoji i određeni broj nalaza istraživanja koji pokazuju upravo suprotno; utjecaj religije i religijskog priminga na prosocijalno ponašanje kako u svojoj, tako i u vanjskoj grupi (Lin, Tong, Lee, Low i Gomes, 2016). Day (2017) u svojim studijama navodi da su pripadnost određenoj vjerskoj skupini, vjerovanje i vjerska praksa općenito povezani s prosocijalnim ponašanjem, a koje se u ovom slučaju odnosi na pozitivno vrednovanje dobročinstva i brige za druge. Religiozni pojedinci su uglavnom okarakterizirani kao velikodušni, osjećajni i empatični (Lewis, MacGregor i Putnam, 2013), a zanimljive nalaze otkrio je i Saroglou (2012) iz podataka Europskog socijalnog istraživanja (2006 – 2007) koji pokazuju da su religiozni pojedinci najčešće volontirali i pomagali stručnjacima zdravstva, obrazovanja i osobne njege. U spomenutim istraživanjima prosocijalnost je uglavnom bila definirana kao skup određenih ponašanja ili stavova koji se odnose na etičke, kooperativne ili velikodušne tendencije, a Lin i suradnici (2016) su se u svom istraživanju fokusirali na određeni aspekt

prosocijalnosti koji obuhvaća ona djela koja uglavnom imaju više koristi za druge, a manje za sebe. Objavljene su tri studije u kojima je pokazano da su pojedinci u uvjetu religijskog priminga bili znatno više voljni sudjelovati u jednostavnom prosocijalnom činu volontiranja (Studija 1), bili su spremniji za donaciju organa nakon smrti (Studija 2) i vjerojatnije je bilo da će se upustiti u stvarno samopovređivanje u ime dobročinstva (Studija 3).

Ovakav skup nalaza zaista upućuje na zaključak da je religioznost jedan od izvora prosocijalnog ponašanja. Međutim, postoje i nalazi istraživanja koji pokazuju da odnos religioznosti i prosocijalnog ponašanja ipak nije toliko jednostavan. Pichon i suradnici (2007) u svojoj studiji naglašavaju važnu ulogu valencije u religijskom primingu. Nalazi njihovog istraživanja pokazuju da pojedinci imaju više prosocijalnih namjera, ali samo kada su primeovani religijskim riječima koje imaju pozitivnu valenciju. Ovakvi rezultati prvenstveno potvrđuju utjecaj religije, tj. barem nekih njezinih aspekata na prosocijalno ponašanje i pružaju empirijske dokaze o jednom smjeru uzročnosti. Drugo, nalazi sugeriraju da kombinacija vjerskih elemenata i pozitivne valencije povećava vjerojatnost prosocijalnih namjera kod religioznih pojedinaca, a ne religija sama po sebi (Studija 1). U njihovoj drugoj studiji uveden je priming neutralnim religijskim riječima i pokazalo se, uz potvrdu rezultata prve, da samo religijske riječi pozitivne valencije dovode do aktiviranja prosocijalnih shema ponašanja i prosocijalnog koncepta. Dakle, u obje studije autori su došli do zaključka da vjerojatnoća prosocijalnog ponašanja raste samo u slučaju priminga pozitivnim religijskim riječima, a da religijski elementi koji su neutralni nemaju nikakvog utjecaja na ponašanje.

Prema ovome može se vidjeti da je religija vrlo složen koncept i da samo njezine pozitivne strane izazivaju prosocijalnost, te da se taj utjecaj može pripisati kombinaciji pozitivne valencije s religijskim normama i idealima što ju tada čini pokretačem prosocijalnosti, kooperativnosti i sl. (Pichon i sur., 2007). Međutim, postavlja se pitanje utječe li religioznost na prosocijalno ponašanje samo u određenom kontekstu, tj. u vlastitoj religijskoj skupini. Saroglou (2013) je u jednom od svojih istraživanja dobio slabu povezanost između prosocijalnog ponašanja i religioznosti, a dijelom zbog toga što je prosocijalnost kod pripadnika religijske skupine bila izražena samo u njihovoj grupi, tj. osobe su pomagale samo članovima vlastite grupe. Čini se da članstvo u vjerskoj grupi

čak i kod male djece rezultira prosocijalnim ponašanjem upućenim samo članovima vlastite grupe (Fehr, Bernhard i Rockenbach, 2008).

Rozycka-Tran (2016) u svom istraživanju je učesnicima aktivirala stav „volite bližnjega svoga“ i pokazala da je on pozitivno povezan s prosocijalnim ponašanjem u smislu suradnje i pomaganja, ali samo u homogenom kontekstu a ne među heterogenim skupinama. Autorica spominje biblijski primjer „Milosrdnog Samaritanca“ koji bi trebao biti uzor vjernicima koji pripadaju kršćanskoj religijskoj zajednici; poanta te biblijske priče jeste da se vjernici trebaju izdignuti iz etničkih granica i identiteta te za prijatelje imati i one pojedince koji nisu članovi njihove grupe. Međutim, rezultati njezinog istraživanja nisu pokazali tendenciju vjernika za pomaganje pripadnicima drugih grupa, nego isključivo favoriziranje vlastite skupine. Smatra se da u ovakvom slučaju pojedinci percipiraju sukob interesa između svoje skupine i drugih vjerskih skupina, što upućuje na unutargrupnu pristranost u prosocijalnom ponašanju. Takvi nalazi su empirijski potvrdili teorijsku podlogu koju je prezentirao Galen (2012), a u kojoj je pretpostavio da je povezanost religioznosti i prosocijalnosti minimalna, ili čak negativna, u kontekstu potrebe za pružanjem neplanirane ili spontane pomoći kad pojedinac percipira da osoba kojoj je potrebna pomoć nije član njegove grupe. Uz to, ovakvi rezultati potvrđuju i činjenicu da religiozni pojedinci koriste vjerski identitet u regulaciji svog ponašanja kako prema članovima vlastite, tako i prema članovima vanjske skupine. Ispitanici ove studije su svakako obraćali pažnju na vjerski identitet pojedinaca kojima je bila potrebna pomoć i tu informaciju koristili pri odluci o pružanju pomoći (McCullough, Swartwout, Shaver, Carter i Sosis, 2016, prema Rozycka-Tran, 2016).

Zanimljive rezultate su svakako otkrili Preston i Ritter (2013) koji su kroz svoje tri studije pokazali veliku izraženost unutargrupne pristranosti u prosocijalnom ponašanju. Važno je naglasiti da su unutargrupno favoriziranje pokazali oni pojedinci koji su bili u uvjetu priminga s pojmom „religija“, a oni ispitanici koji su bili primeovani pojmom „Bog“ nisu pokazivali razliku u prosocijalnom ponašanju prema članovima vlastite i vanjske skupine. Ovakvi rezultati mogu se objasniti već spomenutom teorijom natprirodne kazne, u sklopu koje se javlja strah od božje kazne kod onih ispitanika koji su bili u uvjetu priminga pojmom „Bog“. Dakle, religijski priming pojmom „Bog“ potiče na prosocijalno ponašanje i prema članovima vanjske skupine. Batara (2016) također naglašava da se tim primingom aktivira misao o natprirodnom agentu, tj. Bogu, koji potom pojedince asocira

na moralno ponašanje i isključuje mogućnost diskriminacije prema strancima, odnosno prema članovima nekih drugih grupa. Prema tome, korištenje riječi „Bog“ u religijskom primingu ima znatno snažniji utjecaj na prosocijalno i altruističko ponašanje prema bilo kojem pojedincu kojem je potrebna pomoć, dok kontekstualni priming u vanjskom svijetu, poput prisustva vjerske institucije, prvenstveno aktivira brigu za pojedinca iz vlastite vjerske grupe.

Također, nalazi studije Prestona i Rittera (2013) su pokazali i utjecaj religijskog priminga čak i na one ispitanike koji su se identificirali kao ateisti, pa se postavlja pitanje zašto misli o religiji i Bogu utječu na one osobe koje nisu pripadnici vjerskih grupa niti imaju strah od božjeg kažnjavanja. Autori predlažu alternativno objašnjenje za ovakve nalaze, a to je da je u suštini jako malo „*pravih ateista*“ (Preston i Ritter, 2013, str. 1479). Prema njima, čak i oni koji izvještavaju o nevjerovanju u određeno božanstvo mogu imati neka uvjerenja koja su slična uvjerenjima religioznih pojedinaca, pa im se iz tog razloga mogu javljati slične asocijacije kao i vjernicima kada su primeovani određenim religijskim riječima. Također, ateisti nisu odvojeni od vjerskog društva u široj populaciji tako da se smatra da i oni mogu apsorbirati određena kulturna uvjerenja koja su proizašla iz religije, te se iz tog razloga i kod takvih pojedinaca može javiti utjecaj religijskog priminga na prosocijalno ponašanje (Rounding, Lee, Jacobson i Ji, 2012).

9. POSLJEDICE RELIGIJSKI UVJETOVANE UNUTARGRUPNE PRISTRANOSTI

Unutargrupna pristranost je jedan od fenomena socijalne psihologije koji je jako često tema raznih psiholoških istraživanja pa tako i istraživanja u okviru psihologije religioznosti. Njegova prisutnost dokazana je u gotovo svim društvenim grupama i svakodnevnim životnim situacijama; pojedinci pripisuju više pozitivnih osobina članovima vlastite grupe (Mullen, Brown i Smith, 1992), znatno više pomažu pojedincima koji pripadaju njihovoj grupi (Fiedler, Hellman, Dorrough i Glöckner, 2018) i snažno su motivirani za postizanje ciljeva unutar grupe (Ellemers, De Gilder i Haslam, 2004). Jedan od istaknutijih pristupa fenomenu unutargrupnog favoriziranja je svakako teorija socijalnog identiteta koja pretpostavlja da motivacijski princip ovog konstrukta leži u potrebi članova grupe za postizanjem i održavanjem pozitivnog identiteta koji često

proizlazi iz samog pripadanja nekoj grupi. Taj cilj se često ispunjava kroz maksimiziranje razlika između vlastite i vanjske grupe, kako bi se dobio prividni osjećaj posebnosti (Tajfel i Turner, 1979).

Pristranost unutar grupe može imati razne posljedice na društvo, a posebno unutargrupna pristranost članova vjerskih grupa budući da su one jedne od jačih društvenih skupina koje broje mnoštvo članova, a samim tim imaju i jako snažan utjecaj na njihovo ponašanje. Fiedler i suradnici (2018) naglašavaju da postoje određene pozitivne strane unutargrupnog favoriziranja, a to su povećavanje kohezije, te poboljšanje izvedbe i individualne sposobnosti članova grupe. Također, u radu je već spomenuto da identifikacija i ljubav prema grupi pruža osjećaj pripadanja i smanjuje osjećaj nedostatka kontrole u kriznim situacijama. Međutim, favoriziranje vlastite grupe za posljedicu može imati pripisivanje negativnih osobina članovima vanjske grupe, nedostatak prosocijalnog ponašanja upućenog članovima vanjskih skupina i razvoj osjećaja neprijateljstva prema istima, a što potom može rezultirati međugrupnom diskriminacijom i mržnjom (Sherif i Sherif, 1953). U međureligijskom kontekstu pristranost prema vlastitoj grupi može imati dalekosežne i kobne posljedice, poput sustavne segregacije, nasilja između grupa, terorizma, i sl. Prema Brewer (1999) favoriziranje vlastite grupe nije inherentno povezano s međugrupnim neprijateljstvom, ali postoje određene karakteristike grupa koje naglašavaju sličnosti članova grupe, a uz to ističu razlike s članovima nekih vanjskih skupina što može dovesti do diskriminacije i hostilnog ponašanja. Ovakvi ishodi mogu se objasniti teorijom socijalne kategorizacije koja naglašava razlike između grupa i sličnosti unutar grupe, stoga su pojedinci skloniji članove vlastite grupe ocjenjivati pozitivno. Također, Brewer (1999) naglašava da je unutargrupna pristranost s diskriminacijom najviše povezana u situacijama kada se te skupine natječu ili bore za moć ili resurse. Fiske (2002) smatra da su sve osobe pristrane u određenoj mjeri, ali ako pristranost postane ekstremna javljaju se jako negativne posljedice, kao npr. agresivno ponašanje prema vanjskim skupinama, etnički sukobi (Brewer, 1979) i rat (Hammond i Axelrod, 2006).

Sukob između grupa predstavlja ekstremni i otvoreni oblik mržnje i diskriminacije, u kojem je prisutna svjesna namjera da se nanese šteta drugoj strani (Pennington, 1997). Postojanje pristranosti i favoriziranja vlastite grupe može potaknuti neprijateljske stavove prema vanjskim grupama, ali prisutnost tih fenomena u interakciji s realnom ili percipiranom prijateljstvom od strane vanjske grupe može dovesti do stvarnog međugrupnog

sukoba (Brewer, 1999). Također, pojedinci koji se snažno identificiraju s vlastitom religijom i pokazuju favoriziranje vlastite grupe mogu puku prisutnost drugih skupina shvaćati kao prijetnju njihovoj kulturi i društvu, a potom će biti spremniji i na diskriminaciju i neprijateljsko ponašanje prema njihovim pripadnicima. Dakle, prijetnja identitetu, a koja zapravo može biti samo percipirana, je jedan od velikih motivacijskih mehanizama koji stvara uvjete za sukob s vanjskim skupinama (Finley, 2010). Pripadnici vjerskih skupina vrlo često postaju ekstremni u svojim religijskim stavovima te iz tog razloga percipiraju prijetnje vlastitoj skupini i vlastitom vjerskom identitetu, što potom može rezultirati mržnjom i derogacijom članova drugih skupina. Vjerski ekstremisti otvoreno pokazuju neprijateljstvo prema članovima vanjske grupe i odbacuju svaku mogućnost bliskosti s njima (Pettigrew, 1998). Tako je Fiske (2002) otkrila nalaze istraživanja koji pokazuju da ekstremisti ne žele imati nikakve veze s vanjskim grupama, navodeći banalne primjere poput činjenice da bi im smetalo da imaju nadređenog koji je pripadnik neke druge skupine, da se ne bi upuštali u seksualne odnose s pojedincima iz druge grupe, te da bi im jako smetalo da njihovo potomstvo sklapa „miješane“ brakove. Jedna od strašnijih posljedica unutargrupne pristranosti i ekstremizma kod vjerskih skupina jesu izravne i nedvosmislene prijetnje i poziv na segregaciju, te čak i na eliminaciju vanjskih grupa. Društvo je svjedočilo mnogim zločinima koji su počinjeni u ime religije, a oni svakako imaju veze i s unutargrupnom pristranošću, odnosno njezinim ekstremnim oblikom. Također, Ysseldyk i suradnici (2010) naglašavaju da religije često izazivaju sukob između skupina. Snažna identifikacija s religijskom skupinom može imati veliku ulogu u promicanju unutargrupne pristranosti i međugrupnog nasilja, a samo neki od primjera su sukobi katolika i protestanata u Sjevernoj Irskoj, niz vjerskih sukoba na Bliskom istoku te teroristički napadi u SAD-u (Byng, 2008, prema Ysseldyk i sur., 2010).

U ovom radu svakako valja spomenuti i utjecaj unutargrupne pristranosti na društvo koje je pretrpjelo etnički i religijski sukob, a dostupan primjer je svakako društvo u Bosni i Hercegovini koje se sastoji od tri konstitutivna naroda, a u tom kontekstu se pripadnost određenoj naciji poistovjećuje s pripadnošću odgovarajućoj religijskoj skupini. U BiH i danas postoje lokalne zajednice u kojima vlada segregacija između različitih nacionalnih skupina, a doživljaju različitosti svakako doprinosi i školovanje djece u odvojenim školama i naglašavanje vjerskih, kulturnih i jezičnih razlika. Identitetsko razlikovanje se

svakako ostvaruje i kroz odvojene javne prostore poput kafića i restorana, zatim kroz odijevanje, običaje i tradiciju, te kroz blagdane. Ovakvo naglašavanje razlika između skupina može svakako dovesti do razvoja percipirane prijetnje identitetu, osnažiti unutargrupnu pristranost i povećati stupanj socijalne distance prema vanjskim grupama. Favoriziranje vlastite grupe, a negativni stavovi prema vanjskoj, su u ovakvim sredinama velikim dijelom rezultat događaja iz prošlosti, odnosno iz rata. Iz tog razloga pojedinci jako često pokazuju devijantno ponašanje kroz uništavanje različitih znakova i objekata koji predstavljaju identitet druge grupe (skrnavljenje crkvi i džamija, pričinjavanje štete na grobljima, paljenje zastava, grbova, i sl.). Na taj način se pokušava obezvrijediti druga grupa i time se smanjuje mogućnost mirnog suživota i bolja budućnost za novije generacije.

10. ZAKLJUČAK

Čitatelju ovog rada na kraju bi svakako trebalo biti jasno da je utjecaj religije jako velik i snažan, te da ga se može primijetiti u gotovo svim životnim situacijama i svakodnevnim izborima kako religioznog, tako i nereligioznog pojedinca. Religioznost je multidimenzionalan konstrukt, a na religioznog pojedinca utječe tako što mu pruža niz vrijednosti prema kojima on potom prosuđuje vanjski svijet, a sastoji se od raznih shvaćanja, vjerovanja i ponašanja koja religioznoj osobi pomažu u životnim izborima. Zuckerman (2005) je kroz svoje istraživanje otkrio da se čak 85% ljudi širom svijeta izjašnjava kao religiozno, što pruža dokaz činjenici da su religije jedne od najsnažnijih društvenih grupa i da predstavljaju veliki značaj za društvo kroz svoje djelovanje i utjecaj na religijsku populaciju. Jačina utjecaja svakako ovisi o stupnju identifikacije pojedinca s religijskom grupom, a pokazano je da se pripadnici religijskih skupina uglavnom snažno identificiraju sa istom zbog njezine jasne strukture koja mu pruža smjernice za svakodnevno ponašanje, potvrđuje njegov društveni identitet i smanjuje osjećaj nedostatka kontrole u kriznim i nejasnim situacijama. Pored toga, ono što posebno privlači stručnjake socijalnih znanosti na istraživanja o religioznosti je upravo njezin dvosmjerni utjecaj; u određenim je situacijama povezana s prosocijalnim ponašanjem, dok je u drugim možemo povezati s jačanjem predrasuda i neprijateljskog ponašanja prema vanjskim skupinama. Svakodnevni životi religioznih pojedinaca mogu pokazati

pozitivnu povezanost religioznosti i prosocijalnog ponašanja, a i istraživanja su pokazala da religiozni pojedinci znatno više volontiraju i pomažu kada se za tim javi potreba. Međutim, takve osobe bismo prema Allportovim (1950) dimenzijama svrstali u intrinzično religiozne pojedince koje je definirao kao nesebične i velikodušne. No, ne bi se svakog religioznog pojedinca moglo tako okarakterizirati; postoje pojedinci koji su religiozni zbog vlastitih potreba i ciljeva, a koji nemaju veze s religijskim vrijednostima. Za takve osobe kažemo da su ekstrinzično religiozni i da *koriste* svoju religiju, za razliku od intrinzično religioznih koji *žive* religiju. Razlika u tim religijskim orijentacijama je svakako i stav prema vanjskim skupinama, gdje uglavnom ekstrinzično religiozni pojedinci pokazuju visoku razinu predrasuda. Svakako je potrebno još istraživanja na temu dimenzija religioznosti budući da postoji i niz istraživanja koja ipak nisu intrinzične osobe prikazala potpuno čistim od predrasuda kako su Allport i Ross (1967) to mislili.

Samo postojanje društvene grupe za sobom vuče pojam unutargrupne pristranosti koja je sasvim prirodna kada je umjerena, jer je rezultat osnovne ljudske potrebe da sami sebe, pa tako i svoju grupu, vrednujemo pozitivno. Međutim, ekstremna unutargrupna pristranost može dovesti do raznih negativnih posljedica za društvo; razvoj negativnih stavova o vanjskim grupama, neprijateljsko i agresivno ponašanje, međureligijski sukobi, terorizam. Također, unutargrupna pristranost se može očitovati i kroz prosocijalno ponašanje religioznih pojedinaca koji pokazuju jaču tendenciju pomaganja članovima vlastite grupe u odnosu na članove neke druge grupe. Ovakvo ponašanje religioznih pojedinaca znatno mijenja sliku o njima kao nesebičnim dobročiniteljima, i o religijama kao grupama koje promiču pozitivne i moralne ljudske vrijednosti, a to vrijedi za sve velike religije budući da istraživanja nisu pokazala razlike u unutargrupnoj pristranosti između različitih religija.

Niz je negativnih posljedica po društvo koje za sobom može ostaviti fenomen unutargrupne pristranosti, a posebno u društvima gdje postoji realan sukob između religijskih skupina. Države poput BiH svakako imaju strašne posljedice od rata i sukoba između religijskih/etničkih skupina, ali stanje se s vremenom ne mijenja budući da je jako izražena unutargrupna pristranost i socijalna distanca prema vanjskim skupinama. Fiske (2002) u svom radu navodi da unutargrupnu pristranost može reducirati obrazovanje, ekonomske prilike i međugrupni kontakt u sklopu kojeg grupe dobivaju zajedničke ciljeve, čime se pospješuje suradnja i prijateljstvo. Svakako je potrebno provesti još

istraživanja, a posebno u područjima gdje je prisutna međunacionalna grupna podijeljenost, kako bi se mogle ponuditi i neke praktične smjernice za smanjivanje takvih sukoba u budućnosti.

11. LITERATURA

- Ahmed, A., & Hammarstedt, M. (2011). The effect of subtle religious representations on cooperation. *International Journal of Social Economics*, 38(11), 900 – 910. DOI: 10.1108/03068291111171405
- Allport, G. W. (1950). *The individual and his religion: A psychological interpretation*. New York: Macmillan.
- Allport, G. W., & Ross, M. (1967). Personal Religious Orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432 – 443.
- Arli, D., Badejo, F. A., & Sutanto, N. (2019). Exploring the effect of intrinsic religiousness, extrinsic religiousness, and religious fundamentalism on people's attitude towards lesbians and gays in Indonesia. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 32, 1 - 17. 10.1080/15528030.2019.1640830
- Aveyard, M. E. (2014). A call to honesty: Extending religious priming of moral behavior to Middle Eastern Muslims. *PloS One*, 9(7), e99447. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0099447>
- Bargh, J. A. (2006). What have we been priming all these years? On the development, mechanisms, and ecology of nonconscious social behavior. *European journal of social psychology*, 36(2), 147 – 168.
- Bargh, J. A., Chen, M., & Burrows, L. (1996). Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), 230 – 244. DOI: 10.1037/0022-3514.71.2.230
- Batara, J. B. L. (2016). Religious song as a facilitator of prosocial behavior. *International Journal of Research Studies in Psychology*, 5(1), 3 – 12. DOI: 10.5861/ijrsp.2015.1208
- Batson, C. D. (1976). Religion as prosocial: Agent or double agent? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 15(1), 29 – 45.

- Batson, C. D., & Gray, R. A. (1981). Religious orientation and helping behavior: Responding to one's own or the victim's needs? *Journal of Personality and Social Psychology*, 40(3), 511 – 520. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.40.3.511>
- Berger, J., Meredith, M., & Wheeler, S. C. (2008). Does where you vote affect how you vote? The impact of environmental cues on voting behavior. *Proceedings of the National Academy of Science*, 105, 8846 – 8849.
- Bilali, R., Iqbal, Y., & Çelik, A. B. (2018). The role of national identity, religious identity, and intergroup contact on social distance across multiple social divides in Turkey. *International Journal of Intercultural Relations*, 65, 73 – 85.
- Branscombe, N. R., & Wann, D. L. (1994). Collective self-esteem consequences of outgroup derogation when a valued social identity is on trial. *European Journal of Social Psychology*, 6, 641 – 657.
- Brewer, M. B. (1979). In-Group Bias in the Minimal Intergroup Situation: A Cognitive-Motivational Analysis. *Psychological Bulletin*, 86(2), 307 – 324.
- Brewer, M. B. (1999). The Psychology of Prejudice: Ingroup Love or Outgroup Hate? *Journal of Social Issues*, 55(3), 429 – 444.
- Brinkerhoff, M. B., & Mackie, M. M. (1986). The Applicability of Social Distance for Religious Research: An Exploration. *Review of Religious Research*, 28(2), 151 – 167.
- Brlas, S. (2014). *Psihologija u zaštiti mentalnog zdravlja; pomaže li religioznost mentalnom zdravlju mladih*. Virovitica: Zavod za javno zdravstvo „Sveti Rok“ Virovitičkopodravske županije.
- Buttelmann, D., & Böhm, R. (2014). The Ontogeny of the Motivation That Underlies In-Group Bias. *Psychological Science*, 25(4), 921 – 927. DOI: 10.1177/0956797613516802
- Cairns, E., Kenworthy, J., Campbell, A., & Hewstone, M. (2006). The role of in-group identification, religious group membership and intergroup conflict in moderating in-group and out-group affect. *British Journal of Social Psychology*, 45, 701–716.

- Carlson, M., McElroy, S., Aten, J. D., Davis, E. B., Tongeren, D. V., & Hook, J. N. (2019). We welcome refugees? Understanding the relationship between religious orientation, religious commitment, personality, and prejudicial attitudes toward Syrian refugees. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 29(2), 94 – 107.
- Carpenter, T. P., & Marshall, M. A. (2009). An examination of religious priming and intrinsic religious motivation in the moral hypocrisy paradigm. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(2), 386 – 393.
- Castano, E., Yzerbyt, V., Paladino, M.P., & Sacchi, S. (2002). I Belong, Therefore, I Exist: Ingroup Identification, Ingroup Entitativity, and Ingroup Bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(2), 135 – 143.
- Davis, J., & Smith, T. (2008). *General Social Surveys, 1972–2008: Cumulative codebook*. Storrs, CT: Roper Center for Public Opinion Research, University of Connecticut.
- Dawkins, R. (2006). *The God delusion*. London: Bantam Press.
- Day, J. M. (2017). Religion and human development in adulthood: Well-being, prosocial behavior, and religious and spiritual development. *Behavioral Development Bulletin*, 22(2), 298 – 313. <http://dx.doi.org/10.1037/bdb0000031>
- Donahue, M. J. (1985). Intrinsic and Extrinsic Religiousness: Review and Meta-Analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48(2), 400 – 419.
- Dovidio, J. F., Kawakami, K., Johnson, C., Johnson, B., & Howard, A. (1997). On the nature of prejudice: Automatic and controlled processes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 33(5), 510 – 540. <https://doi.org/10.1006/jesp.1997.1331>
- Drač, S., Efendić, E., & Hadžiahmetović, N. (2015). The Relation among Intrinsic Religiosity, Religious Fundamentalism and Attitudes toward Out-groups in Muslims from Bosnia and Herzegovina. *Primenjena psihologija*, 8 (4), 379 – 394. DOI: 10.19090/pp.2015.4.379-394
- Drouhot, L.G., & Nee, V. (2019). Assimilation and the Second Generation in Europe and America: Blending and Segregating Social Dynamics between Immigrants and Natives. *Annual Review of Sociology* 45(1), 1 – 23.

- Dunkel, C. S., & Dutton, E. (2016). Religiosity as a predictor of in-group favoritism within and between religious groups. *Personality and Individual Differences*, 98, 311 – 314.
- Dušanić, S. (2019). Religijski identitet mladih u Republici Srpskoj: Važnost, percepcija i mjerenje. *Godišnjak za psihologiju*, 16, 137 – 156.
- Ellemers, N., De Gilder, D., & Haslam, S. A. (2004). Motivating individuals and groups at work: A social identity perspective on leadership and group performance. *Academy of Management Review*, 29(3), 459 – 47.
- Feagin, J. R. (1964). Prejudice and religious types: A focused study of Southern fundamentalists. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 4(1), 3 – 13. <https://doi.org/10.2307/1385200>
- Feather, N. T. (1994). Values, national identification and favouritism towards the in-group. *British Journal of Social Psychology*, 33, 467 – 476.
- Fehr, E., Bernhard, H., & Rockenbach, B. (2008). Egalitarianism in young children. *Nature*, 454(7208), 1079 – 1083. <http://dx.doi.org/10.1038/nature07155>
- Fiedler, S., Hellmann, D. M., Dorrough, A. D., & Glöckner, A. (2018). Cross-national in-group favoritism in prosocial behavior: Evidence from Latin and North America. *Judgment and Decision Making*, 13(1), 42 – 60.
- Finley, S. A. (2010). An identity-based understanding of intergroup conflict. *Contemporary Justice Review*, 13(4), 425 – 441.
- Fiske, S. T. (2002). What We Know Now About Bias and Intergroup Conflict, the Problem of the Century. *Current Directions in Psychological Science*, 11(4), 123 – 128. doi:10.1111/1467-8721.00183
- Friedman, R., & Elliot, A. J. (2007). Exploring the influence of sports drink exposure on physical endurance. *Psychology of Sport and Exercise*, 9, 749 – 759.
- Galen, L. W. (2012). Does Religious Belief Promote Prosociality? A Critical Examination. *Psychological Bulletin*, 138(5), 876 – 906. DOI: 10.1037/a002825

- Genia, V., & Shaw, D. G. (1991). Religion, Intrinsic-Extrinsic Orientation, and Depression. *Review of Religious Research*, 32(3), 274 – 283.
- Gerteis, J., Hartmann, D., & Edgell, P. (2020). Racial, religious, and civic dimensions of anti-Muslim sentiment in America. *Social Problems*, 67(4), 719 – 740. DOI: <https://doi.org/10.1093/socpro/spz039>
- Ginges, J., Hansen I., & Norenzayan, A. (2009). Religion and Support for Suicide Attacks. *Psychological Science*, 20(2), 224 – 230.
- Gorsuch, R. L., & McPherson, S. E. (1989). Intrinsic/Extrinsic Measurement: I/E-Revised and Single-Item Scales. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28(3), 348 – 345.
- Graham, J., & Haidt, J. (2010). Beyond beliefs: Religions bind individuals into moral communities. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 140 - 150. doi:10.1177/1088868309353415
- Green, A. H., Fauzi, N. F. B. M., Shakharulain, L. B. M., Jaki, R. N. B. M., Zahari, Z. Z. B., & Majid, H. S. B. A. (2016). The Relationship Between Spirituality and Out-Group Discrimination, In-group Favoritism Among Malay and Chinese Adults in Malaysia. *Spirituality and Discrimination*, 2 – 15.
- Hall, D., Matz, D., & Wood, W. (2010). Why don't we practice what we preach? A metaanalytic review of religious racism. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 126 – 139.
- Hamilton, D. L., & Sherman, S. J. (1996). Perceiving persons and groups. *Psychological Review*, 103, 336 – 355.
- Hammond, R. A., & Axelrod, R. (2006). *The Evolution of Ethnocentrism*. *Journal of conflict resolution*, 50(6), 1 – 11.
- Herek, G. M. (1987). Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13(1), 34 – 44. DOI: 10.1177/0146167287131003

- Hoge, D. R., & Carroll, J. W. (1973). Religiosity and prejudice in Northern and Southern churches. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12(2), 181 – 197.
- Hogg, M.A., Adelman, J.R., & Blagg, R.D. (2009). Religion in the Face of Uncertainty: An Uncertainty-Identity Theory Account of Religiousness. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1) 72 – 83.
- Hood, R. W. (1978). The Usefulness of the Indiscriminately Pro and Anti Categories of Religious Orientation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 17(4), 419 – 431.
- Hunter, J. (2001). Self-esteem and in-group bias among members of a religious social category. *Journal of Social Psychology*, 141(1), 401 – 411.
- Jackson, L. M., & Hunsberger, B. (1999). An intergroup perspective on religion and prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(4), 509 – 523. <https://doi.org/10.2307/1387609>
- Jetten, J., Spears, R., & Manstead, A.S.R. (1996). Intergroup norms and intergroup discrimination: Distinctive self-categorization and social identity effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 1222 – 1233.
- Johnson, M. K., Rowatt, W. C., & LaBouff, J. P. (2010). Priming Christian Religious Concepts Increases Racial Prejudice. *Social Psychological and Personality Science*, 1(2), 119 – 126. DOI: 10.1177/1948550609357246
- Johnson, M. K., Rowatt, W. C., & LaBouff, J. P. (2012). Religiosity and Prejudice Revisited: In-Group Favoritism, Out-Group Derogation, or Both? *Psychology of Religion and Spirituality*, 4(2), 154 – 168.
- Kahoe, R. D. (1985). The Development of Intrinsic and Extrinsic Religious Orientations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24(4), 408 – 412. DOI: 10.2307/1385993.
- Kay, A. C., Wheeler, S. C., Bargh, J. A., & Ross, L. (2004). Material priming: The influence of mundane physical objects on situational construal and competitive behavioral choice. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 95, 83 – 96.

- Kirkpatrick, L. A., & Hood, R. W. (1990). Intrinsic-Extrinsic Religious Orientation: The Boon or Bane of Contemporary Psychology of Religion? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29(4), 442 – 462. <https://doi.org/10.2307/1387311>
- Kosanović, D. (2003). *Nacionalni identitet i socijalna distanca studenata hrvatske, bošnjačke i srpske nacionalnosti*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Kretschmer, D., & Leszczensky, L. (2021). In-Group Bias or Out-Group Reluctance? The Interplay of Gender and Religion in Creating Religious Friendship Segregation among Muslim Youth. *Social Forces*, 1 – 26. <https://doi.org/10.1093/sf/soab029>.
- LaBouff, J. P., Rowatt, W. C., Johnson, M. K., & Finkle, C. (2012). Differences in Attitudes Toward Outgroups in Religious and Nonreligious Contexts in a Multinational Sample: A Situational Context Priming Study. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 22(1), 1 – 9. DOI: 10.1080/10508619.2012.634778.
- Leszczensky, L., & Pink, S. (2019). What Drives Ethnic Homophily? How Ethnic Identification Moderates Preferences for Same-Ethnic Friends. *American Sociological Review* 84(3), 394 – 419.
- Lewis, V. A., MacGregor, C. A., & Putnam, R. D. (2013). Religion, networks, and neighborliness: The impact of religious social networks on civic engagement. *Social Science Research*, 42(2), 331 – 346. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2012.09.011>
- Lin, P. K. F., Tong, E. M. W., Lee, L. N., Low, A. H. M., & Gomes, D. (2016). The Prosocial Impact of God Concept Priming on God Believers. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*, 3(1), 93 – 103. DOI: /10.1037/cns0000077
- Lindeman, M. (1997). Ingroup bias, self-enhancement and group identification. *European Journal of Social Psychology*, 27, 337 – 355.
- Lynch, R., Palestis, B.G., & Trivers, R. (2017). Religious Devotion and Extrinsic Religiosity Affect In-group Altruism and Out-group Hostility Oppositely in Rural

Jamaica. *Evolutionary Psychological Science* 3, 335 – 344.
<https://doi.org/10.1007/s40806-017-0103-y>

- Malhotra, D. (2010). “Sunday Effect” on pro-social behavior. *Judgment and Decision Making*, 5(2), 138 – 143.
- Mandra, E. J. (2003). Prejudicial Attitudes toward Homosexuals as a Function of Religious Orientation. *The Osprey Journal of Ideas and Inquiry, All Volumes (2001-2008)*, 99 – 109.
- McKay, R., Efferson, C., Whitehouse, H., & Fehr, E. (2011). Wrath of God: Religious primes and punishment. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 278(1713), 1858 – 1863.
- McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J.M. (2001) Birds of a feather: Homophily in social networks. *Annual Review of Sociology*, 27, 415 – 444. doi:10.1146/annurev.soc.27.1.415
- Minton, B., & Spilka, B. (1976). Perspectives on death in relation to powerlessness and form of personal religion. *Omega – Journal of Death and Dying*, 7 (3), 261 – 268. DOI: 10.2190/A692-9EPD-L2KE-T192
- Mullen, B., Brown, R., & Smith, C. (1992). Ingroup bias as a function of salience, relevance, and status: An integration. *European Journal of Social Psychology*, 22(2), 103 – 122. <http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.2420220202>
- Nisbett, R. E. (2003). *The geography of thought: How Asians and Westerners think differently ... and why*. New York: Free Press.
- North, A. C., Hargreaves, D. J., & McKendrick, J. (1999). The influence of in-store music on wine selections. *Journal of Applied Psychology*, 84, 271 – 276.
- Pargament, K. I., Brannick, M. T., Adamakos, H., Ensing, D. S., Kelemen, M. L., Warren, R.K., Falgout, K., Cook, P., & Myers, J. (1987). Indiscriminate Proreligiousness: Conceptualization and Measurement. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26(2), 182 – 200. doi:10.2307/1385793
- Pennington, D.C. (1997). *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Petersen, L. R., & Takayama, K. P. (1984). Religious Commitment and Conservatism: Toward Understanding an Elusive Relationship. *Sociological Analysis*, 45(4), 355 – 371. doi:10.2307/3711299
- Pettigrew, T. F. (1998). Reactions toward the new minorities of western Europe. *Annual Review of Sociology*, 24, 77 – 103.
- Pichon, I., Boccato, G., & Saroglou, V. (2007). Nonconscious influences of religion on prosociality: A priming study. *European Journal of Social Psychology*, 37(7), 1032 – 1045. DOI: 10.1002/ejsp.416
- Pivčević, T. (2005). *Konstrukcija upitnika religioznosti za pripadnike katoličke vjeroispovijesti i provjera nekih njegovih mjernih karakteristika*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Ponton, M. O., & Gorsuch, R. L. (1988). Prejudice and religion revisited: A cross-cultural investigation with a Venezuelan sample. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27(2), 260 – 271. <https://doi.org/10.2307/1386719>
- Preston, J. L., Ritter, R. S., & Hernandez, J. I. (2010). Principles of religious prosociality: A review and reformulation. *Social and Personality Compass*, 4, 574 – 590. doi:10.1111/j.1751-9004.2010.00286.x
- Preston, J., & Ritter, R. (2013). Different effects of religion and God on pro-sociality with the ingroup and outgroup. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(13), 1471 – 1483.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Ramsay, J. E., Pang, J. S., Johnson Shen, M., & Rowatt, W. C. (2013). Rethinking Value Violation: Priming Religion Increases Prejudice in Singaporean Christians and Buddhists. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 24(1), 1 – 15. DOI: 10.1080/10508619.2012.761525
- Rounding, K., Lee, A., Jacobson, J. A., & Ji, L. J. (2012). Religion replenishes self-control. *Psychological Science*, 23, 635 – 642.

- Rozycka-Tran, J. (2016). Love thy neighbor? The effects of religious in/out-group identity on social behavior. *Personality and Individual Differences, 115*(17), 7 – 12. DOI: 10.1016/j.paid.2016.11.009
- Rushton, J. P. (2005). Ethnic nationalism, evolutionary psychology and Genetic Similarity Theory. *Nations and Nationalism, 11*, 489 – 507.
- Rutchick, A. M. (2010). Deus ex machina: The influence of polling place on voting behavior. *Political Psychology, 31*, 209 – 225.
- Saroglou, V. (2012). Is religion not prosocial at all? Comment on Galen (2012). *Psychological Bulletin, 138*(5), 907 – 912. <http://dx.doi.org/10.1037/a0028927>
- Saroglou, V. (2013). Religion, spirituality, and altruism. U: Pargament, K., I., Exline, J., J., & Jones, J. W. (Ur.), *APA handbook of psychology, religion, and spirituality: Context, theory, and research. APA handbooks in psychology* (Vol. 1, 439 – 457). Washington, DC: American Psychological Association. <http://dx.doi.org/10.1037/14045-024>
- Scheepers, D., Spears, R., Doosje, B., & Manstead, A. (2006). Diversity in In-Group Bias: Structural Factors, Situational Features, and Social Functions. *Journal of personality and social psychology, 90*, 944 – 60. 10.1037/0022-3514.90.6.944
- Sedikides, C. (2010). Why Does Religiosity Persist? *Personality and Social Psychology Review, 14*(1), 3 – 6.
- Shariff, A. F. (2009). Religious prosociality: How Gods make us good. *Society for the Scientific Study of Religion*, Denver, CO.
- Shariff, A. F., & Norenzayan, A. (2007). God Is Watching You: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game. *Psychological Science, 18*(9), 803 – 809. DOI: 10.1111/j.1467-9280.2007.01983.x
- Sherif, M., & Sherif, C. W. (1953). *Groups in harmony and tension; an integration of studies of intergroup relations (Vol. 13)*. Oxford, England: Harper & Brothers.

- Speed, D., & Brewster, M. (2021). Love thy Neighbour... or not: Christians, but not Atheists, Show High In-Group Favoritism. *Secularism and Nonreligion*, 10(1), p.7. DOI: <http://doi.org/10.5334/snr.136>
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. U: Austin, W. G., & Worchel, S. (Ur). *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tarimo, A. (2009). The role of religion in peace building. *AFER*, 51(4 & 01), 385 - 402.
- Tiliopoulos, N., Bikker, A. P., Coxon, A. P. M., & Hawkin, P. K. (2007). The means and ends of religiosity: A fresh look at Gordon Allport's religious orientation dimensions. *Personality and Individual Differences*, 42, 1609 – 1620. DOI:10.1016/j.paid.2006.10.034.
- Tisdale, J. R. (1967). Students with Extrinsic Religious Values: A Study in Contrasting Groups. *Review of Religious Research*, 9(1), 11 – 15.
- Triandis, H. C., & Triandis, L. M. (1960). Race, social class, religion, and nationality as determinants of social distance. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 61(1), 110 – 118. <https://doi.org/10.1037/h0041734>
- Verkuyten, M. (2007). Religious group identification and inter-religious relations: A study among Turkish-Dutch Muslims. *Group Process Intergroup Relations*, 10, 341 – 357.
- Walborn, F. (2014). Gordon Allport. U: Johnson, W.J., & Jacoby K. (Ur). *Religion in Personality Theory 1st Edition*. Massachusetts: Academic Press.
- Wenger, J. L. (2004). Research: The Automatic Activation of Religious Concepts: Implications for Religious Orientations. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14(2), 109 – 123. DOI: 10.1207/s15327582ijpr1402_3
- Windzio, M., & Wiggins, M. (2014). Religion, Friendship Networks and Home Visits of Immigrant and Native Children. *Acta Sociologica* 57(1), 59 – 75.
- Wrench, J. S., Corrigan, M. W., McCroskey, J. C., & Punyanunt-Carter, N. M. (2006). Religious fundamentalism and intercultural communication: The relationships

among ethnocentrism, intercultural communication apprehension, religious fundamentalism, homonegativity, and tolerance for religious disagreements. *Journal of Intercultural Communication Research*, 35(1), 23 – 44.

Ysseldyk, R., Matheson, K., & Anisman, H. (2010). Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion From a Social Identity Perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 60 – 71.

Zrinščak, S., Črpić, G., & Kušar, S. (2000). Vjerovanje i religioznost. *Bogoslovska smotra*, 70(2), 233 – 255.

Zuckerman, P. (2005). Atheism: Contemporary rates and patterns. U: Martin, M. (Ur), *The Cambridge companion to atheism*, 47 - 67. Cambridge, UK: Cambridge University Press.